

A kárpátaljai magyarság turizmusfejlesztési stratégiája

KÁRPÁTALJAI MAGYAR TURISZTIKAI TANÁCS

A kárpátaljai magyarság turizmusfejlesztési stratégiája

SZERKESZTETTE:
BERGHAUER SÁNDOR ÉS SASS ENIKŐ

Gáborprint
BEREGSZÁSZ, 2019

A kárpátaljai magyarság turizmusfejlesztési stratégiája

Írta:

Berghauer Sándor
Fodor Gyula
Gönczy Sándor
Karmacs Zoltán
Lontai-Szilágyi Zsuzsanna
Sass Enikő
Tarpai József
Tóth Attila

Szerkesztette:

Berghauer Sándor és Sass Enikő

Készült a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács, az Egán Ede Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség támogatásával.

Borítóterv:

Turóczy Gábor

A borítón a viski tájház látható. Fotó: Varjú Zoltán.

Lektorálta:

Prof. Dr. Hanusz Árpád
Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet

Kaszinec Ottokár
Munkácsi Állami Egyetem, Turizmus és Vendéglátóipari Kar, Turizmus és Földrajz Tanszék

Korrektor:

Sin Edina

©A szerzők

©Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács

TARTALOM

1. BEVEZETÉS.....	7
1.1. A VIZSGÁLATI TERÜLET LEHATÁROLÁSA (BERGHAUER S., TÓTH A.).....	8
1.2. A STRATÉGIA KIDOLGOZÁSA SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK (BERGHAUER S., KARMACSI Z., SASS E.).....	8
1.3. A FEJLESZTÉSI STRATÉGIA ILLESZKEDÉSE MÁS, KÁRPÁTALJA TERÜLETÉRE VONATKOZÓ FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁKHOZ (TARPAI J.).....	10
2. HELYZETELEMZÉS.....	12
2.1. KÁRPÁTALJA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE (FODOR Gy.)	12
2.1.1. KÁRPÁTALJA TERMÉSZETFÖLDRAJZI VISZONYAI	12
2.1.2. KÁRPÁTALJA NÉPESSÉGE ÉS HUMÁN ERŐFORRÁSAI	13
2.1.3. KÁRPÁTALJA GAZDASÁGÁNAK ÁLTALÁNOS ÁTTEKINTÉSE.....	15
2.2. TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK KÁRPÁTALJÁN (TARPAI J.)	17
2.2.1. A KÁRPÁTALJAI TURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK BELSŐ FORRÁSAI	17
2.2.2. A KÁRPÁTALJAI TURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK KÜLSŐ FORRÁSAI.....	18
2.3. A TURISZTIKAI KERESLET SAJÁTOSSÁGAI (GÖNCZY S., LONTAI-SZILÁGYI Zs.).....	22
2.4. A KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK ÉS VENDÉGLÁTÓHELYEK FORGALMA (BERGHAUER S., KARMACSI Z., TÓTH A.)	24
2.4.1. KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK.....	24
2.4.2. VENDÉGLÁTÓHELYEK.....	26
2.5. A TURISZTIKAI TERMÉKEK RENDSZERÉNEK A BEMUTATÁSA (SASS E.).....	28
2.5.1. EGÉSZSÉGTURIZMUS	28
2.5.2. AKTÍV TURIZMUS	32
2.5.3. KULTURÁLIS TURIZMUS.....	35
2.5.4. BOR- ÉS GASZTROTURIZMUS.....	38
2.5.5. FALUSI TURIZMUS.....	41
3. A TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK STRATÉGIAI CÉLJAI.....	44
3.1. JÖVŐKÉP ÉS CÉLRENDSZER (BERGHAUER S.)	44
3.1.1. JÖVŐKÉP, ÁTFOGÓ CÉL	44
3.1.2. A TURISZTIKAI STRATÉGIA CÉLRENDSZERE	44
3.1.3. HORIZONTÁLIS CÉLOK	46
3.2. A turisztikai fejlesztések prioritásai (BERGHAUER S., KARMACSI Z., SASS E.)	47
3.2.1. MINŐSÉGI TURIZMUS ÉS A VERSENYKÉPESSÉG NÖVELÉSE	47
3.2.2. DESZTINÁCIÓ ÉS TURISZTIKAI TERMÉKFEJLESZTÉS.....	50
3.2.3. MEGÓVNI ÉS FELVIRÁGOZTATNI – ÉLHETŐ KÁRPÁTALJA.....	52
4. OPERATÍV PROGRAM.....	54
4.1. A TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK OPERATÍV PROGRAMJAI (BERGHAUER S., KARMACSI Z., SASS E.)	54
FELHASZNÁLT IRODALOM	69

1. BEVEZETÉS

A kárpátaljai magyar közösség életében 2014-ben jelentős változások történtek. Elkészült az Egán Ede-terv, a kárpátaljai magyarság gazdaságfejlesztési stratégiai terve. Ez a az Ukrajna keleti részén kialakult konfliktushelyzet új kihívások elé állította a helyi közösséget. Az Egán Ede-terv először kínált a kárpátaljai magyaroknak olyan gazdaságfejlesztési lehetőséget, amely mögött (köszönhetően az anyaországnak) reális, kézzelfogható támogatási rendszer állt. A stratégiai terv három pillérre támaszkodott: az agrárfejlesztésre, a turizmusfejlesztésre és a vállalkozásfejlesztésre. A helyi közösség és a szakemberek egyértelmű állásfoglalása a turizmust kiemelt fejlesztési ágazatként jelölte meg. Az említett lehetőségeknek köszönhetően az elmúlt időszakban 150 turisztikai vállalkozás (önrésszel együtt) összesen 433,8 millió forint értékű támogatásban részesült, ennyiből valósíthatott meg turisztikai eszközbeszerzést és idegenforgalmi beruházásokat.

Az ukrán–orosz konfliktus kialakulásával viszont a kárpátaljai magyar közösség újabb jelentős gazdasági és társadalmi problémákkal szembesült. Ezek a problémák, különösen a konfliktus első időszakában, markáns hatást gyakoroltak a Kárpátaljára irányuló turizmusra is. A belföldi turisták részben, míg a külföldiek teljes egészében elmaradtak ebben az időszakban. A konfliktushelyzet mérséklődésével érezhetően más, új gazdasági és társadalmi helyzet állt elő. Mindezek, illetve a turizmusnak a helyi közösség életében betöltött növekvő szerepe indokolták egy új, a kárpátaljai magyar léttér turizmusát meghatározó stratégia kidolgozását.

A kárpátaljai magyarság turizmusfejlesztési stratégiáját (a továbbiakban: turisztikai stratégia) az Egán Ede Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ megbízásából a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács (KMTT) szakemberei dolgozták ki. A turisztikai stratégia elvi alapjait a 2014-ben elkészült Egán Ede-terv képezi, amelynek hangsúlya és alapcélja „a kárpátaljai magyar nemzetiség fenntartható gazdasági felemelkedése, anyagi jólétének növelése, szellemi, kulturális javainak gyarapítása, életminőségének javítása, természeti környezetének megőrzése”. Jelen turisztikai stratégia fókuszában a kárpátaljai magyarság élettere áll, és elsősorban a családi gazdaságok, a mikro-, kis- és középvállalatok, továbbá a humán erőforrás fejlesztését célozza meg.

Kárpátalján a turizmusra sokan kitörési pontként tekintenek, hiszen a terület változatos természeti és kulturális adottságai potenciálisan adottak. A megye, azon belül a kárpátaljai magyarság élettere fontos híd-szerepet tölt be Ukrajna és az Európai Unió országai között. A felsoroltak és a Krím félsziget elvesztése megváltoztatták a terület idegenforgalmi súlyát Ukrajna turisztikai piacán. Ezt a megváltozott helyzetet kell észszerű és hatékony lépésekkel kihasználnunk, hogy a turizmus valóban húzóágazata legyen a kárpátaljai magyar közösségnek.

1.1. A VIZSGÁLATI TERÜLET LEHATÁROLÁSA

A turisztikai stratégia keretében Kárpátalja magyar közösség által lakott területe fejlesztési irányvonalainak meghatározására törekedtünk. Magyarlakta területnek (vizsgálati szempontból) Kárpátalja azon részeit tekintettük, ahol a legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai alapján (MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2005) a magyar kisebbség településenként meghaladja az 50%-ot (többségi terület), vagy az adott településen a számuk eléri legalább az 500 főt. Viszont a turisztikai stratégia ennél szélesebben kezeli a kárpátaljai magyar élettér kérdését, hiszen sok, számunkra fontos idegenforgalmi vonzerő térben nagyobb kiterjedésben helyezkedik el. Az említett lehatárolás elsősorban az előzetes kutatás (SASS E. – BERGHAUER S. SZERK. 2019) korlátaiból fakad.

1.2. A STRATÉGIA KIDOLGOZÁSA SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

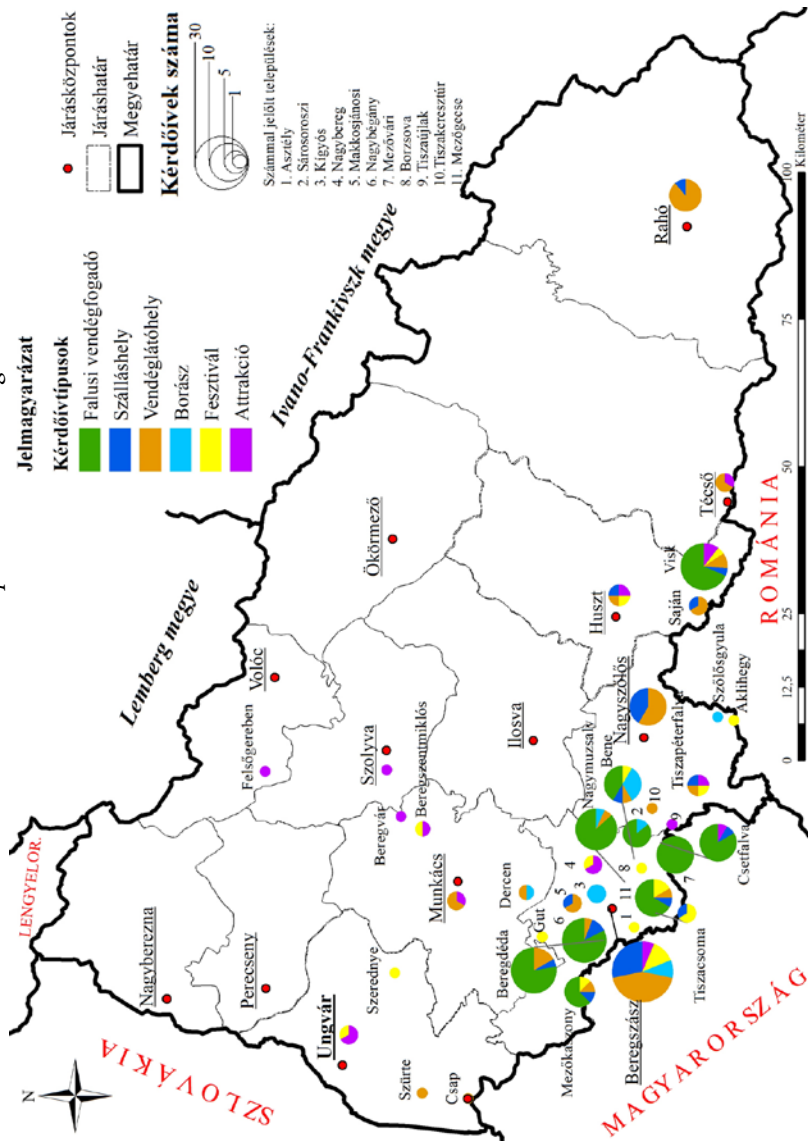
A turisztikai stratégia elkészítésében a trianguláció (háromszögelés) elve (DECROP, A. 1999; BABBIE, E. 2000; TOMCSÁNYI, P. 2001) alapján egyszerre több primer és szekunder módszer került alkalmazásra. A vonatkozó szakirodalom feldolgozása mellett a kvantitatív módszereken túl kvalitatív jellegű adatgyűjtések, a célterületre irányuló turizmuskutatások eredményeivel igyekeztünk Kárpátalja turizmusának bemutatását árnyaltabbá, pontosabbá tenni.

A turisztikai stratégia megalapozása a szekunder források elemzésére épül. Ez elsősorban Kárpátalja turisztikai kínálatának és keresletének, turisztikai termékeinek bemutatásával foglalkozó, illetve a turizmus természeti és társadalmi hátterével kapcsolatos szakirodalom feldolgozását, másodsorban a régió turizmusával kapcsolatos rendelkezésre álló statisztikai adatok bemutatását jelenti.

A turisztikai stratégia a korábbi kutatások eredményein és szakirodalmi tételein túl primer kutatási eredményekre is támaszkodik, hiszen a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács által 2018-ban végzett *Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése* (2019) című projekt keretében végrehajtott hat kérdőíves felmérés és két mélyinterjú lekérdezés eredményei is a turisztikai stratégia forrásanyagát képezik. A felmérések 2018 nyarán és őszén készültek, és összesen 235 darab kérdőív került kitöltésre hat kategóriában: falusi vendégfogadó (100 db), vendéglátóhely (53 db), kereskedelmi szálláshely (28 db), borászat (14 db), turisztikai attrakció (19 db), illetve fesztiválszervező (21 db) (1. ábra).

A mélyinterjú lekérdezés során két területen összesen 24 interjú készült. A turizmus aktív résztvevői, a turizmussal foglalkozó személyek, Kárpátalja turizmusának alakulását valamilyen szinten befolyásoló szakemberek megkérdezésével mélyebb betekintést nyertünk Kárpátalja turisztikai helyzetébe. A vidék falusi turizmusával foglalkozó szervezők, civil szervezetek vezetőinek lekérdezésével pedig az ágazat működése, mozgatóerői, fejlesztési lehetőségei kerültek előtérbe.

A kérdőívek számának és típusának területi megoszlása

Szerkesztette: Tóth A. 2019

Forrás: Sass E. – Berghauer S. szerk. 2019

1.3. A FEJLESZTÉSI STRATÉGIA ILLESZKEDÉSE MÁS, KÁRPÁLTALJA TERÜLETÉRE VONATKOZÓ FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁKHOZ
Ukrajnában 2014 augusztusában fogadták el *A területfejlesztés országos stratégiája a 2020-ig tartó időszakra* elnevezésű tervet. Maga a dokumentum a változásokhoz való igazodás szükségességét fogalmazza meg, amelyet elsősorban a Krím félsziget Orosz Föderáció általi annektálása, valamint a kelet-ukrajnai konfliktus szült (A TERÜLETFEJLESZTÉS ORSZÁGOS STRATÉGIÁJA A 2020-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2014).

A területfejlesztés országos stratégiájának alapján kidolgozásra került *Kárpátalja megye fejlesztési stratégiája a 2020-ig tartó időszakra* című terv is. A dokumentum széleskörű elemzést ad Kárpátalja társadalmi-gazdasági helyzetéről, és SWOT-analízis segítségével értékeli a megye erősségeit és gyengeségeit. A korábbi megyei területfejlesztési stratégiában hangsúlyozottan jelen volt a turizmus mint fejlesztendő szegmens. Az ágazat fejlődését leginkább akadályozó tényezők között a vonalas (közlekedési és kommunális) infrastruktúra hiányosságai és a balneológiai erőforrások alacsony kihasználtsága szerepelt az első helyen (KÁRPÁLTALJA MEGYE REGIONÁLIS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2007).

A jelenleg érvényes területfejlesztési stratégiában kevesebb szó esik a turizmusról. A 2. stratégiai célhoz rendelt 2.4-es operatív célként szerepel „A turisztikai és rekreációs-üdülési szféra fejlesztése”, azon belül is:

- a turizmus fejlesztésének ösztönzése, beleértve a történelmi örökségre épülő turizmust,
- a falusi és az ökoturizmus támogatása, a falusi magángazdaságok monitoringja a falusi turizmus, valamint a természeti turisztikai erőforrások gazdaságos hasznosítása érdekében (KÁRPÁLTALJA MEGYE FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2020-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2015).

Kárpátalja megye turizmus- és üdülőövezet-fejlesztési stratégiáját a 2016–2020 közötti időszakra 2015. december 22-én fogadta el a megyei közgyűlés. A program alapvető célja egy olyan rendszer megteremtése, amely biztosítja a turistaforgalom növekedését, a munkanélküliség csökkentését, a potenciális infrastrukturális befektetések ösztönzését a megye területén, elősegíti a régió mint az állam részének társadalmi-gazdasági fejlődését és a lakosság jólétének növekedését (KÁRPÁLTALJA MEGYE TURIZMUS- ÉS ÜDÜLŐÖVEZET-FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2016–2020 KÖZÖTTI IDŐSZAKRA 2015). A program finanszírozása a megyei költségvetésből e célra előirányzott összeg, magán tőkebefektetések, illetve nemzetközi források bevonásával történik.

Kárpátalja megye turizmus- és üdülőövezet-fejlesztési stratégiája a 2016–2020 közötti időszakra egészében véve tárgyalja Kárpátalja turizmusának fejlesztési lehetőségeit és jövőképét. A kárpátaljai turisztikai stratégia középpontjában pedig Kárpátalja magyarlakta területeinek turizmusfejlesztési lehetőségei állnak. A két fejlesztési program ennek ellenére, természetesen, számos átfedést mutat. Az állami program megjelöli azokat a prioritásokat, amelyek a régió turizmusát a megfelelő fejlődési irányba terelik. Ezek között számos olyan van, amely konkrétan kötődik a jelen turisztikai stratégia által vizsgált terület fejlesztési igényeihez, vagy kiemelten fontos azok szempontjából is. Ilyen az úthálózat fejlesztése és javítása, a

gyógyturizmus fejlesztése az ásvány- és termálvízforrások bázisán, a falusi (zöld) turizmus fejlesztése, a turisztikai humánerőforrás-fejlesztés, a kárpátaljai fesztiválmozgalom fenntartása, a nemzetközi együttműködések fejlesztése a turizmus terén. Lényeges különbség azonban, hogy míg az állami program a megvalósított fejlesztésektől az effektív marketingpolitika kialakítását, a turistaforgalom mértékének növekedését várja, amelyek együttesen növelik a költségvetési bevételeket, addig jelen stratégia a kárpátaljai magyarság gazdasági felemelkedését, egzisztenciális növekedését és gyarapodását állítja a minőségi változások középpontjába. Mindehhez konkrét és átlátható rendszeren keresztül érkező forrás is biztosított, ami kiszámítható módon előlegezi meg a fejlesztési elképzelések megvalósulását. Ezzel a kárpátaljai turisztikai stratégia jól illeszkedik az állami turizmus- és területfejlesztés stratégiai rendszerébe, ugyanakkor nagymértékben el is tér attól, mivel nem deklaratív jellegű víziók és célkitűzések ötvözete, hanem hatékony cselekvési program, amely számszerűsíthető eredményeket generál.

2. HELYZETELEMZÉS

2.1. KÁRPÁTALJA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

2.1.1. KÁRPÁTALJA TERMÉSZETFÖLDRAJZI VISZONYAI

Kárpátalja (ukránul Zakarpatszka oblaszty) Ukrajna legnyugatibb megyéje, székhelye a 113 ezer főnyi (2017) lakosságú Ungvár. Kárpátalja területe 12 752 km², ezzel az ország egyik legkisebb megyéje. A lakosságszám tekintetében a régió az országos rangsor középmezőnyéhez tartozik: 2018. január 1-én a jelenlévő népesség száma 1 258 155 főt tett ki (<http://www.uz.ukrstat.gov.ua>).

Kárpátalja földrajzi fekvésének egyik legfőbb sajátossága, hogy négy országgal is határos: északnyugaton Lengyelországgal, nyugaton Szlovákiával, délnyugaton Magyarországgal, délen pedig Romániával. Ezek mellett északkeleten Ukrajna Lemberg (Lviv) és Ivano-Frankivszk megyéivel szomszédos. A megye területén (a Kárpátok hágóin át) fontos és forgalmas közutak, vasutak, valamint cső- és villamosvezetékek haladnak keresztül, amelyek Ukrajnát a közép-európai országokkal kötik össze. Ugyanakkor a megye igen távol esik a tengerpartoktól, a fővárostól, valamint az ország gazdasági és ipari magterületeitől is.

Közigazgatásilag Kárpátalja 13 járásból és 5 megyei alárendeltségű (jelentőségű) városból (Ungvár, Munkács, Huszt, Beregszász, Csap) áll. Az egyetlen magyar többségű járás a Beregszászi, emellett a kárpátaljai tömbmagyarság településterülete az Ungvári, a Munkácsi és a Nagyszőlősi járások egy részére is kiterjed. A megyei jelentőségű városok közül Beregszász relatív magyar többséggel rendelkezik.

Kárpátalját domb- és hegyvidéki régióként tartják számon, hiszen a megye területének mindössze 17%-a alföld. Ugyanakkor ez az alföldi sáv koncentrálna a kárpátaljai magyarság döntő részét. Itt a sík felszínből csak néhány vulkáni eredetű szigethegy emelkedik ki (Zápszonyi-, Kaszonyi-, Bégányi-, Beregszászi-hegy stb.)

Az alföldi rész kis kiterjedéséből fakadóan éghajlati viszonyai nem túl változatosak, és jól jellemezhetők a beregszászi meteorológiai állomás adataival (BACSÓ R. ET AL. 2014). A terület évi középhőmérsékletének sokéves átlaga 10 °C körül van. A január középhőmérséklete a síkvidéken -2--3 °C, a júliusé 20–21 °C.

Kárpátalja síkvidékének évi átlagos csapadékmennyisége 650–700 mm-t tesz ki. A legcsapadékosabb hónap a június (Beregszászban 82 mm), a legkevesebb csapadékos pedig a március (39 mm). A hóborítottság nem tartós, a hótakarós napok évi átlagos száma 50 körüli (Beregszászi Meteorológiai Állomás 2013). A hegyvidék hűvösebb hőmérsékleti viszonyai közepette a hóborítottság is hosszabban tartó. Így számos, viszonylag hóbiztos sítérp jött létre mind a hegység déli (kárpátaljai), mind pedig az északi és északkeleti (kárpátmelléki) lejtőin (pl. a Drahobrá, illetve a Bukovel síközpontok).

Kárpátalja felszíni és felszín alatti vízkészletekkel egyaránt jól ellátott terület. Az itteni folyók kivétel nélkül a Tisza vízrendszeréhez tartoznak. Vízjárásuk szeszélyes, folyási sebességük a síkvidéken lassú (1 m/s-nál kevesebb), medrük általában iszapos vagy homokos. Az alföldi folyók gazdasági jelentősége nagy: öntözővizet

szolgáltatnak a mezőgazdasági haszonföldek számára, emellett parti szűrészű kutak révén többségükből ivóvíz, illetve ipari víz nyerhető. Hosszabb távon a kárpátaljai folyók ígéretesen vonhatók be a vízi turizmusba, míg némelyikük kiaknázható víz-energia-készlettel is rendelkezik (BACSÓ R. ET AL. 2014).

A közel 60 db mesterséges tó és víztározó úgy számában, mint nagyságában meghaladja a természetes tavak számát. A bányatavak közül méreteit (48 ha) és turisztikai hasznosíthatóságát tekintve is a Dédai-tó emelkedik ki, amely egy egykori külszíni homokbánya mélyedésében keletkezett. Szintén komoly idegenforgalmi jelentőséggel bírnak az aknaszlatinai sóstavak. A legnagyobb vízfelületű víztározók és halastavak a Munkácsi és az Ilosvai járás határán kerültek kialakításra. Közéjük tartozik a megye legnagyobb víztükrrel rendelkező állóvize, a Fornosi-víztározó is, amely teljes feltöltés esetén 285 ha-t foglal el (BODNAR, V. ET AL. 1987).

A felszín alatti vízkészlet különösen értékes részét képezik az ásvány- és termálvizek. Kárpátalja-szerte több mint 360 ásványvízforrás ismert: túlnyomó többségük a megye hegyvidéki részein összpontosul, beleértve az összes kitermelés alatt álló forrást is. A magyarlakta települések környezetében mindössze a Visk melletti Saján ásványvizeit hasznosítják (BACSÓ R. ET AL. 2014).

Mivel Kárpátalja síksági részén az átlagosnál magasabb a geotermikus gradiens értéke, a felszín alatt (kb. 1000 m-es mélységben) jelentős mennyiségű gazdaságosan kiaknázható termálvízkészlet összpontosul. A lelőhelyek közül a legismertebb Beregszász, Mezőkaszony, Nagybégány és Nagyszőlős; előbbi két településen termálfürdők is üzemelnek (POB, SZ. 2003).

Összességében elmondható, hogy Kárpátalján (azon belül a régió magyarlakta részén) a turizmus fejlesztéséhez többnyire kedvezőek a feltételek. Utóbbiak közül kiemelhető a határ menti fekvés és a négy EU-tagállammal való szomszédság, a természetföldrajzi sajátosságok (köztük a kellemes éghajlat, az ásvány- és termálvízkészletek), valamint a Kárpátok hegyvidékének közelsége.

2.1.2. KÁRPÁTALJA NÉPESSÉGE ÉS HUMÁN ERŐFORRÁSAI

Ukrajnában legutóbb 2001-ben tartottak hivatalos népszámlálást. Ennek adatai szerint akkor a kárpátaljai lakosság 80,5%-át az ukránok, 12,1%-át (kb. 151 ezer fő) a magyarok, 2,6 %-át a románok, 2,5%-át pedig az oroszok tették ki (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal 2003).

A kárpátaljai magyarság közel kétharmada vidéken, döntően falvakban él. Összesen 78 magyar többségű falu és 2 ún. városi típusú település (Bátyú és Tiszaújlak) található a területen, előbbieket döntően közsépfalvak 1000–1500 lakossal (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal 2003).

A munkaerő-ellátottság ukrainai koncepciója szerint a gazdaságilag aktív népesség körébe tartoznak mindkét nem 15 és 70 éves kor közötti képviselői, akik valamely terület munkaerő-kínálatát képezik az árutermelés és a szolgáltató szféra számára. Kárpátalja gazdaságilag aktív népességének száma 2017. január 1-re 561,8 ezer főt tett ki (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főhivatal, 2017). Ennek 43,6 %-át a nők (244,9 ezer fő), 56,4%-át pedig a férfiak (316,9 ezer fő) alkották. Az aktív kere-

sők száma ugyanekkor 505,5 ezer fő volt. Tekintve, hogy a megye állandó lakossága 2017. január 1-re 1255,9 ezer főt tett ki, Kárpátalja lakosságának aktivitási rátája alig 40,3%-nak felel meg, de még így is magasabb a 38,2%-os országos mutatónál (Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat 2017).

A megyei munkanélküliségi ráta kerekén 10%-ot tesz ki, és közel egy százalékkal haladja meg a 9,3%-os országos mutatót (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főhivatal 2017). Hangsúlyozni kell azonban, hogy Kárpátalján (ahogyan országos szinten is) elsősorban nem a regisztrált, hanem a rejtett munkanélküliség a fő probléma: ha ezt is figyelembe vesszük, a munkanélküliség szintje óvatos becslések szerint is rögtön két-háromszorosára nő. E probléma erősen érinti Kárpátalja déli, magyarlakta sávját is, ahol a falusi, részben a városi települések elvándorlási zónákká váltak. A kárpátaljai lakosság munkavállalási célú migrációjának fő célállomásaiként Csehországot, Szlovákiát, Lengyelországot, Oroszországot, újabban Nyugat-Európa államait említhetjük, míg a megye magyarságának munkavállalási indítékú migrációs útvonalai főként Magyarország (építőipar, turizmus, oktatásügy, egészségügy stb.), kisebb részben pedig Ukrajna nagyobb városai (építőipar, egyéb, főként fizikai munkafolyamatok stb.) felé mutatnak (FODOR Gy. 2012).

Kárpátalja humán erőforrásainak korszerkezetével kapcsolatban elmondható, hogy a gazdaságilag aktív népességén belül a legnépesebb csoportot a 40–49 év közöttiek alkotják (22,9%). Egyaránt igaz ez a nők és a férfiak esetében is. Ami a foglalkoztatottak csoportját illeti, ott is a 40–49 év közötti korosztály képviselői vannak a legtöbben, ők teszik ki az összes kereső 24,2%-át. Megjegyzendő, hogy e korcsoporton belül a nők száma mind a munkaképes korúaknál, mind az aktív keresőknél meghaladja a férfiakét (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főhivatal 2017).

A lakosság iskolai végzettségével kapcsolatban elmondható, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát tekintve Kárpátalja nyugati járásainak mutatói jobbakként, mint a keleti és északi járásokéi. Ez alól, sajnos, kivétel a magyar többségű Beregszászi járás, ahol az eddigi utolsó, 2001-es népszámlálás adatai szerint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 6 évnél idősebb lakosság 4%-át sem érte el (MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. 2005).

E kedvezőtlen állapot megváltoztatásán immár több mint húsz éve ügyködik a kárpátaljai magyarság megmaradása szempontjából döntő fontossággal bíró II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Az intézmény megalapításáig a magyar nemzetiségű és anyanyelvű továbbtanulni vágyók csak ukrán (esetleg orosz) tannyelvű felsőoktatási intézményekbe felvételizhettek. Elsősorban ennek köszönhető, hogy létszámához képest a kárpátaljai magyarság egészen az 1990-es évek közepéig-végéig erősen alulreprezentált volt a megye felsőoktatásában (FODOR Gy. 2007). Ez a helyzet változott meg jelentősen a magyar tannyelvű főiskola 1994-es létrejöttével. Ez még akkor is igaz, ha elismerjük, hogy a végzett diákok egy része a későbbiekben nem szakmájában és/vagy nem Kárpátalján helyezkedik el. Ennek fő okaiként a hazai munkaerőpiac szűkösségét, a megfelelő szintű ukrán nyelvtudás hiányát, a főiskolának a piaci igényeket (még) nem teljesen lefedő képzési kínálatát vagy Magyarországnak (ezáltal az Európai Uniónak) a diplomás magyar fiatalokra gyakorolt elszívó hatását nevezhetjük meg.

2.1.3. KÁRPÁTALJA GAZDASÁGÁNAK ÁLTALÁNOS ÁTTEKINTÉSE

A jelenlegi gazdasági helyzet megértéséhez fontos tudatosítanunk, hogy azt a szovjet éra máig ható örökségeként és következményeként kell felfogni. Bár az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna akkori gazdasági mutatói a megelőző 15-20 éves időszakhoz képest viszonylag dinamikus növekedést ígértek (köszönhetően az Unió és a szocialista gazdálkodás 70-es–80-as évekbeli mély válságának is), a pozitív tendenciát nem sikerült állandósítani. A 90-es évek végétől rövidebb fellendülési időszakokat hosszabb gazdasági visszaesések követtek, az elmúlt évtizedben pedig már a rövid konjunkturális periódusok is elmaradtak. Helyettük hiperinflációval, vállalati csődökkel, recesszióval, rekord mértékű munkanélküliséggel kellett és kell az országnak, így Kárpátalja lakosságának is szembenéznie és megküzdnie. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi 8-10 évben ugrásszerűen megnőtt az e küzdelmet nem (vagy másképp) vállalók száma, akik külföldön keresnek maguknak és családtagjaiknak jobb megélhetést, magasabb bért és életszínvonalat. 2017-ben az ukrán állami vezetés hivatalosan 7 millió ukrainai vendégmunkás létezését (és az országból való életvitelszerű távollétét) ismerte el, ami a teljes lakosság 16,5%-át teszi ki (Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat, 2017). Tovább rontotta a helyzetet a 2014-ben kirobbant kelet-ukrainai politikai-katonai konfliktus, amely főleg az érintett régiókban (Donyeck és Luhanszk megyék), de országos viszonylatban is visszavetette a gazdaságot, a (kül)kereskedelmet, az ipari és mezőgazdasági termelést, de a szolgáltatások nyújtását, így az idegenforgalmat is. Kárpátalja szempontjából a fenti történések egyetlen „pozitívuma” az volt, hogy a Krím félsziget és az ottani tradicionális üdülőhelyek elvesztése után vidékünk lett a belföldi turizmus egyik elsőszámú célpontja.

Kárpátalja soha nem volt iparilag kimagasló jelentőségű, sőt, különösebben fejlett vidék sem. Az ipari termelés volumenét tekintve ma is az utolsó helyek egyikét foglalja el Ukrajna régiói között. Ezzel együtt az ipar egyes ágazatainak fejlődéséhez Kárpátalján kedvezőek a feltételek: nagyrészt rendelkezésre áll a szükséges mennyiségű és képzettségű munkaerő, a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási nyersanyagok széles köre, számos nem érces ásványi kincs stb. Ugyanakkor egyre komolyabb problémát jelent bizonyos nyersanyagok, a tüzelőanyagok, sok esetben pedig a modern termelési technológiák deficitje. Ezért Kárpátalja iparának szerkezetében a munkaigényes, de csak kis vagy közepes nyersanyagigényű ágazatok (fa-, építőanyag-, könnyű-, élelmiszeripar) dominálnak. Ez alól csak a megye újabb keletű autógyártása, elektrotechnikai és vegyipara képez kivételt (FODOR Gy. 2006, 2009).

Kárpátalja, főleg annak magyarlakta sávja hagyományos agrárvidéknek tekinthető. Miközben a megye területének alig egyharmadán lehet érdemi mezőgazdasági termelést folytatni, a helyi lakosság életében és megélhetésében a mezőgazdaságnak (különösen a szántóföldi növénytermesztésnek, a kertgazdálkodásnak és az állattenyésztésnek) jelentős szerepe volt, van és valószínűsíthetően lesz is a jövőben.

A szolgáltató szférán belül a legnagyobb jelentősége a közlekedésnek és az áruszállításnak, a telekommunikációs és informatikai tevékenységeknek, valamint az oktatási és egészségügyi szolgáltatásoknak van (BACSÓ R. ET AL. 2014).

A megye infrastruktúrájának gerince úgyszintén szovjet örökség. Áthalad területén pl. a nemzetközi Barátság kőolaj-, a Testvériség földgáz-, valamint a Béke magasfeszültségű villamos vezeték, továbbá a turisztikai szempontból is nagy jelentőségű 5. számú páneurópai közlekedési folyosó. Kárpátalja területén 17 határátkelőhely működik, ebből 10 közúti (3 autós, 6 autós/gyalogos, 1 gyalogos), 7 pedig vasúti (Ukrajna Állami Határőrszolgálat 2017). A közúthálózat teljes hossza közel 3348 km, az utak 99,7%-a szilárd burkolatú, állapotuk ugyanakkor (a kiemelt főútvonalak kivételével) rossznak mondható (Kárpátaljai Közútkezelő Szolgálat 2016).

A megyei használatban lévő vasútvonalak összhossza mintegy 600 km, a hálózat közel 43%-a villamosított. A legfontosabb vasúti csomópont a magyarlakta területre eső Csap, ahol nemcsak vasúti, de közúti határátkelő és kamionterminál is működik (BERGHAUER S. 2012).

Az infrastruktúra fejletlensége, különösen a közúthálózat rossz állapota a turizmus (és valamennyi gazdasági ágazat) fejlesztése szempontjából sarkalatos kérdés. A közúthálózat minősége terén tapasztalható hiányosságok, a jelenlegi helyzet tartós fennállása egyértelműen hátráltatják a turisztikai stratégiában kitűzött célok megvalósulását. A fentiekhez hasonló negatív tényező turisztikai szempontból az országhatárok átjárhatóságának problémája, mely kérdés mind az ukrán, mind pedig a szomszédos európai uniós országok részéről sürgős kezelésre szorul.

2.2. TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK KÁRPÁTALJÁN

2.2.1. A KÁRPÁTALJAI TURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK BELSŐ FORRÁSAI

A Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Gazdaságfejlesztési és Kereskedelmi Igazgatósága által kiadott közlemény szerint 2018 elejétől Kárpátalja költségvetésébe 3,8 millió hrivnya turisztikai illeték folyt be. Ez 31%-kal több, mint a 2017-es mutatók.

A befizetésekkel illetően megyei viszonylatban a Beregszászi járás vezet 678,9 ezer hrivnyával, melyet Polena település (Szolyvai járás) követ 636,6 ezer hrivnyával. A sorban következő Ungvár városa 471,5 ezer hrivnyával, majd az Ungvári járás 295,5 ezer hrivnyával és az Ökörmezői járás 277,7 ezer hrivnyával következnek (<http://zaktour.gov.ua/news/>).

A 2011-ben bevezetett turisztikai illeték egyre nagyobb szerepet játszik a turisztikai ágazat fejlesztésében, mivel helyi adóként a helyi költségvetések bevételeit növeli. A turisztikai illeték összege a turisták által eltöltött vendégéjszakák után fizetett szállásdíj összegének 0,5–1 százaléka között mozog (az érintett önkormányzat határozza meg) (Ukrán Adótörvénykönyv 2011).

A megyei turizmus- és üdülőövezet-fejlesztési program finanszírozása az utóbbi három évben a megye területén beszedett turisztikai illetékből befolyt költségvetési bevételekből történik. Tehát a begyűjtött turisztikai illeték tulajdonképpen a megyei költségvetésen keresztül, marketingrendezvények és infrastrukturális projektek formájában tér vissza.

A regionális különbségek enyhítése és a gazdasági felemelkedés ösztönzése céljából az Európai Unió a vonatkozó egyezmény megkötésével 2014-ben 55 millió euróval támogatta Ukrajnát. A program keretében a régióknak pályázati úton volt lehetőségük lehívni a regionális fejlesztésekre szánt összegeket. 2018-ban Kárpátalja megye több infrastrukturális pályázatot is nyert turizmus kategóriában, sajnos azonban a finanszírozás akadozik, így ezek a projektek nehezen lépnek a megvalósítás szakaszába.

Egyik ilyen a *Kárpátalja megye turisztikai infrastruktúrájának fejlesztése a navigációs elemek javítása és turista pihenőhelyek kialakítása révén* elnevezésű projekt. A program 50 turisztikai tábla kihelyezését, pihenőhelyek kialakítását és 4 Kárpátaljára vezető behajtó felújítását tartalmazza. A projekt általános célja a kulturális és turisztikai objektumok elérhetőségének javítása, a turisták kárpátaljai tartózkodását elősegítő infrastruktúra kialakítása. A projekt költségvetése 4,78 millió hrivnya, megvalósítási ideje 22 hónap.

Kárpátalja megye turizmus- és üdülőövezet-fejlesztési stratégiájának megvalósítására 30 millió hrivnya összeget jelölt ki a megyei költségvetés. A 2019-es évre 4,514 millió hrivnyát szavaztak meg a képviselők Kárpátalja megye turisztikai hálózatainak fejlesztésére a 2019-es megyei költségvetés terhére, ami rekord összegnek számít. A tervek szerint a célirányos összegek humán erőforrás-fejlesztésre, a falusi turizmus és az infrastruktúra fejlesztésére, valamint marketingkutatásokra lesznek

felhasználva a turisztikai ágazat területén. Persze kérdés, hogy valóban teljes értékű lesz-e a megnevezett finanszírozás, hiszen 2018-ban a tervezett 6 millió hrvnya helyett ténylegesen kevesebb, mint 2 millió hrvnya jutott a program megvalósítására.

Ezzel együtt a Kárpátaljai Megyei Tanács 2018. decemberi ülésén megszavazták azt a felvetést, hogy a 2019-es évet nyilvánítsák a gyógyturizmus és a turisztikai infrastruktúra fejlesztésének évévé Kárpátalján. Emellett határozat született arról is, hogy az egyedülálló ásvány- és termálvízkészlet megőrzése céljából a Beregszászi, a Szolyvai és a Huszti járások kapjanak helyi vagy állami jelentőségű üdülőövezeti státuszt.

2.2.2. A KÁRPÁTALJAI TURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK KÜLSŐ FORRÁSAI

Magyarország szerepvállalása a kárpátaljai turizmus fellendítésében

Magyarország kormánya az élet szinte minden területén igyekszik segíteni a kárpátaljai magyarokat. A különböző szociális, gazdasági, egészségügyi, kulturális támogatási programok, projektek, kezdeményezések közül több közvetve vagy közvetlenül is kötődik a turizmushoz.

Az Egán Ede Gazdaságfejlesztési Program első kiírásában az egyéni vállalkozók kapacitás-bővítési és innovációs támogatásra pályázhattak, a mikro- és kisvállalkozások pedig turisztikai tárgyú fejlesztések megvalósítására. Előbbiek eszközbeszerzésének támogatása során 41 nyertes pályázat (önrésszel együtt) összesen 63 503 652 Ft értékű támogatást kapott, míg a turisztikai beruházások támogatása kapcsán 109 nyertes pályázat került finanszírozásra (szintén önrésszel együtt) 370 337 637 Ft összegben (<https://www.eganede.com>).

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja együttműködésének és összehangolt fejlesztési feladatainak kormányzati koordinációjáért felelős kormánybiztosság támogatásával 2017 novemberében az ungvári várban található Lehoczky Tivadar Kárpátaljai Megyei Helytörténeti Múzeumban állandó kiállítás nyílt, amely Kárpátalja történetét mutatja be a honfoglalástól Trianonig. Ez a kulturális, történelmi, műemlékvédelmi projekt látványos turisztikai attrakciófejlesztés is egyben (TARPAI J. 2017). A 2017-ben indult Magyar Ház Program turisztikai hatása abban nyilvánul meg, hogy a projekt keretén belül létrehozott kulturális központok olyan felújított magyar vonatkozású műemléképületekben kapnának helyet, mint a beregszászi Bethlen–Rákóczi-kastély vagy a nagyszőlősi Perényi-kastély, melyek turisztikai hasznosítása is növekedne a fejlesztések által. A Tiszta Kárpátalja – Gondnoki projekt keretében folyamatosan tisztán tartják a frekvenciát turisztikai attrakciók környékét. A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács a támogatásoknak köszönhetően évente képviseli Kárpátalját a budapesti Utazás Kiállításon, 2018-ban falusi vendéglátó tanfolyamot szervezett Beregszászban, részt vett a *Kárpátaljai Gasztrokalauz* című kiadvány elkészítésében, illetve kidolgozta a kárpátaljai falusi vendégfogadók minősítő rendszerét, amelyet egyre szélesebb körben alkalmaznak Kárpátalja magyarlakta településein (<http://www.kmtt.info>).

A Rákóczi Szövetség Kárpátaljai utaztatási programot működtet nyugdíjas egyesületek, klubok és egyházi közösségek csoportjai számára, illetve diákutaztatási pályázatot hirdet a Kárpát-medence középiskolásainak (<https://www.rakocziszovetseg.org>). A Határtalanul! program keretében a magyarországi iskolák tanulói a magyar állam támogatásával osztálykiránduláson vesznek részt a szomszédos országok magyarlakta területein. A programban 2017-ben meghirdették a Kárpátaljai akcióprogramot is (<http://www.hatartalanul.info>).

A határ menti együttműködések szerepe a turizmusfejlesztésben Kárpátalján

A turisztikai együttműködések mindig fontos részét képezték a határ menti kapcsolatoknak. Gazdaságfejlesztési jellegűre építve általában helyet kaptak a különböző programkiírásokban. Az Európai Unió ún. keleti politikájának jegyében kidolgozásra került pénzügyi támogatások programjaiban Kárpátalja részvételi lehetőségei folyamatosan változtak az Európai Unió keleti bővítési folyamatának és a támogatási politika változásainak függvényében. A komolyabb infrastrukturális fejlesztések megvalósítását is lehetővé tevő támogatási források megjelenésére egészen 2007-ig, az ENPI programok meghirdetéséig kellett várni.

A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 keretében kizárólag olyan pályázatok benyújtására, illetve projektek támogatására volt lehetőség, amelyekben ukrainai partnerszervezet is részt vett. A program prioritásai között a gazdasági és társadalmi fejlődésen belül kiemelt helyen szerepelt a határon átnyúló turizmus fejlesztése is (<http://www.vati.hu>). A program számos Kárpátaljához kötődő turisztikai vonatkozású projekt megszűlését eredményezte.

Jelenleg az együttműködések aktuális finanszírozási keretét a Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2014–2020 képezi az érintett határszakaszokon (1. táblázat). A több éves késséssel indult program első körében nyertesnek ítélt pályázatok között a turizmus szempontjából is meghatározó jelentőségű a Tisza Korlátolt Felelősségű Európai Területi Társulás ZeroWaste: hulladékgazdálkodási üzem megépítése a Beregszászi járásban található Jánosiban elnevezésű projektje.

2018 decemberében kerültek kihirdetésre a program második kiírásának nyertes pályázata. A helyi kultúra népszerűsítése és a történelmi örökségek megőrzése prioritásban nyertes projektek között 8 olyan van, amely turisztikai fejlesztések megvalósítására irányul (ezek az 1. táblázatban kerültek összesítésre). A határ menti együttműködések száma tehát tovább nő. 2020-ig a finanszírozási keret is adott, ami lehetőséget teremt a Kárpátalja turisztikai ágazatát előremozdító további fejlesztések megvalósításához.

A határ menti együttműködések fejlődésének kárpátaljai viszonyokat jellemző negatívuma, hogy a tényleges fejlődéshez szükséges finanszírozási háttér rendszerint nem állt az önkormányzatok, a különböző intézmények rendelkezésére. A konkrét projektek megvalósításához szükséges anyagi és humán erőforrások hiá-

nyában mind nagyobb szerepet kapott a határ menti együttműködések megvalósításában a civil szféra. Viszont ez eseti kezdeményezések, fejlesztések megvalósulását eredményezte és eredményezi ma is, ami nem mindig összeegyeztethető az érvényben lévő fejlesztési stratégiákkal. Az Európai Unió támogatásával megvalósuló turisztikai témájú projektek egyáltalán nincsenek koordinálva, a különböző projektek egymástól teljesen elkülönülten zajlanak, gyakran az elért eredmények, kidolgozott stratégiák, tanulmányok a „fiókban” maradnak.

Kárpátalja szempontjából kiemelten fontos az ún. „soft” projektek helyett a konkrét infrastrukturális pályázatok kidolgozására és megvalósítására való koncentráció (TARPAI J. 2013). Mégpedig azért, mert az olyan égető problémák, mint a megfelelő minőségű ivóvíz biztosítása, a szennyvízelvezetés, a szilárd hulladék kezelésének kérdése, a közutak, határátkelők infrastrukturális fejlesztése, az árvízvédelem azon túl, hogy a turisztikai ágazat fejlődését is veszélyeztetik, negatív hatással vannak a megye gazdaságának fejlődésére, versenyképességére, Kárpátalja egészének életképességére is.

1. táblázat

A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna Európai Szomszédsági Eszköz Határon Átnyúló Együttműködési Program 2014–2020 második pályázati felhívásának turizmussal kapcsolatos nyertes pályázata

Megvalósító szervezet	Projekt elnevezése	Támogatási összeg (EUR)
Máramarosi Kereskedelmi és Iparkamara, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Miskolci Egyetem, Ungvári Nemzeti Egyetem, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Tes Fund Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Alapítvány	KRA'GAS	582 000
Szinna Város Önkormányzata, Huszt Város Önkormányzata	Történelmi műemlékek rekonstrukciója	809 000

Megvalósító szervezet	Projekt elnevezése	Támoga- tási összeg (EUR)
Kisvállalkozások és Innováció Fejlesztési Egyesület, „Ungvár XXI. század” Civil Szervezet, Munkácsi Történeti Múzeum, Kassa Megye Önkormányzata, Kassai Területfejlesztési Ügynökség, Herman Ottó Múzeum, Füzéri Vármúzeum	SMARTMúzeum	722 000
Nagybereznai Községi Tanács, „A polgári kezdeményezések központja” Jótekonysági Alapítvány, Jakabfölde Község Önkormányzata	A határokon átnyúló kulturális párbeszéd az európai kulturális örökség megőrzése érdekében	923 000
Nagymihály Város Önkormányzata, Ungvár Város Önkormányzata, Ifjúsági Információs Központ, Sátoraljaújhely Város Önkormányzata	Művészeteken át	1 000 000
Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye, Gótikus Út Gyöngyszemei Egyesület	Restauráld az örökséget	945 000
Szlovák Nemzeti Múzeum – az Ukrán Kultúra Múzeuma Felsővízközben, Kárpátaljai Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szatmár Megyei Múzeum	COOLNET	509 000
Kárpátaljai Területfejlesztési és Határ Menti Együttműködési Ügynökség, Huszt Város Önkormányzata, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Fejlesztési Ügynökség	Sóút	345 000

Szerkesztette: Tarpai J.,

Forrás: <https://huskroua-cbc.eu>

2.3. A TURISZTIKAI KERESLET SAJÁTOSSÁGAI

Kárpátalja magyarlakta területe két jelentős küldő piaccal rendelkezik, egy erőteljesebb belföldivel (70%) és egy arányaiban gyengébb külföldivel (30%) (BERGHAUER S. – FODOR GY. 2014; BERGHAUER S. – TÓTH A. 2019a). A belföldi turisták zömében a Kárpátokon túlról (55%) érkeznek. Helyi kereskedelmi szálláshelyek körében végzett kutatás adatai alapján nagyobb részük a fővárosból, Kijevből vagy a szomszédos Lemberg (Lviv) megyéből érkezik. A külföldi turisták esetében a legfontosabb küldő terület Magyarország (14%). A kárpátaljai turisztikai termékek tervezéséhez, fejlesztéséhez, piacra viteléhez elengedhetetlen a turisztikai kereslet megfelelő mélységű ismerete, ám erre vonatkozóan hivatalos adatokkal nem rendelkezünk. Támpontként egy 2017-ben készült kutatás¹ eredményeire támaszkodhatunk, amely 371 kérdőív alapján végezte el a Beregszász és a Beregszászi járás területére ékező ukrainai és magyarországi turisták keresletelemzését (GÖNCZY S. ET AL. 2018).

A Kárpátalja magyarlakta területeit felkereső turisták nagyobbik része mindkét küldő terület esetében nő volt, és elsősorban egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkezett. Az életkori sajátosságok tekintetében elmondható, hogy a Magyarországról érkezettek főleg 55 év felettiek, míg az ukrainaiak nagyjából 36–55 év közötti korcsoportba tartoznak, illetve elsősorban városlakók (a magyarországiak 81,9%-a, az ukrainaiak 99%-a). A magyarországi vendégkörnél 32%, az ukrainaiak esetében pedig 80% volt a visszatérő vendégek aránya.

Az ukrainai vendégek saját maguk szervezik Kárpátaljára való utazásukat, döntően személygépkocsival közlekednek, városi hotelekben vagy magánszálláshelyeken szállnak meg. A magyarországiak zömében szervezett keretek között utaznak, ennek megfelelően autóbusszal érkeznek, és döntő többségük a falusi vendégházakat részesíti előnyben.

Mind a magyar (37,4%), mind az ukrán (59%) turisták többsége rokon/ barát/ ismerős ajánlására döntött el, hogy Kárpátaljára utazik. A megkérdezett magyarországi turisták önbevallás alapján a legtöbb ismerettel Kárpátalja történelméről, természeti és népművészeti értékeiről, míg legkevesebb információval a kárpátaljai rendezvényekről és az ásványvizekről rendelkeztek. Az ukrán turisták esetében előzetes ismeretek főleg a népművészeti értékek, a rendezvények, a gyógy- és ásványvizekről vannak.

A Kárpátalján végzett turisztikai, szabadidős tevékenységre vonatkozó adatokból kitűnik, hogy a magyar turisták többsége a történelmi (80,1%) és természeti (72,5%) látnivalókat nézi meg. Ugyancsak sokan látogatják meg közülük a városokat (67,8%), valamint sokan túráznak is (40,9%). E csoportból legkevesebben gyógykezelési és sportolási céllal utaznak megyénkbe. Az ukrán turisták 91%-a pihenés, 48,5%-a pedig gyógykezelés céljából érkezik Kárpátaljára. Ezenkívül számottevő a természeti látnivalókat (45%) felkereső, illetve a túrázó (30,5%) ukrainai vendégek aránya is.

¹ A kutatásról röviden: a felmérést 2017 júniusától szeptemberig végeztük a beregszászi parkolóban, valamint a termálfürdők környékén. Mindkét célcsoporttal 200 db kérdőívet töltöttünk ki. A Magyarországról érkezettek esetében ebből 171 db volt értékelhető, az ukrainaiak esetében mind a 200 db-ot be tudtuk vonni az elemzésbe.

A két vizsgált célcsoport esetében tehát erősen különböznek a kereslet összetevői. Az Ukrajna más megyéiből érkező vendégeket főleg a gyógyfürdők és a pihenési lehetőségek vonzzák, míg a Magyarországról érkezőket a történelmi emlékhelyek, a természeti látnivalók (elsősorban a Vereckei-hágó) és az épített örökség érdekli. Az ukrajnai válaszadók negyede szeretné jobban megismerni Kárpátalját. Ebből az következik, hogy Ukrajna más megyéiben érdemes lenne jobban reklámozni Kárpátalját mint turisztikai desztinációt, azokra az értékekre helyezve a hangsúlyt, amelyek jól érzékelhetően vonzóbbak a belföldi turizmus résztvevőinek. Az anyaországi kereslet esetében a vonzás alapját a közös gyökerek, a történelmi múlt és a magyar kultúra értékei képezik. Mindezek ismeretében, érdemes lenne az említett vonzerőkre alapozva más külföldi magyar területek lakosságát is célirányosan megszólítani.

További lehetőségeket rejt magában a különböző korcsoportok pihenési, szórakozási lehetőségeit bővítő kiegészítő turisztikai szolgáltatások körének kiépítése (pl. kalandparkok, kerékpárkölcsonzés, többnyelvű fesztiválismertetés, különböző felekezetekhez tartozók templomlátogatása, nemzetiségi gasztrokultúra bemutatása stb.), ami jó eséllyel meghosszabbítaná mindkét vendégkör tartózkodási idejét, és növelné a költési mutatókat.

2.4. A KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK ÉS VENDÉGLÁTÓHELYEK FORGALMA

2.4.1. KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK

Az utóbbi években jelentős növekedés tapasztalható Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyeinek kapacitásában és vendégforgalmában. A 2000-es évtől 2017-ig 36-ról 208-ra emelkedett a regisztrált kereskedelmi szálláshelyek száma (2. táblázat), és a 2017-es év statisztikai adatai alapján a megyében 147 szálloda, 44 ifjúsági és turista-szálló, 12 motel, 4 hostel és 1 vendégház működött. Az intézményi bővülés részben az új szálláshelyek megjelenésével, részben a megváltozott statisztikai nyilvántartási módszerrel², illetve egyes egészségturisztikai intézmények átminősítésével magyarázható (BERGHAUER S. – FODOR GY. 2014b; KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018).

A szálláshelyek számának növekedése pozitívan hatott a szálláshely-kapacitás alakulására is, hiszen 2000 óta a szobák és férőhelyek száma, kisebb ingadozásoktól eltekintve, folyamatosan bővült. 2017-ben a szobák száma elérte a 4 663-at, a férőhelyek száma pedig a 10 169-et (2000-ben a vonatkozó adat 1 395, illetve 2 839 volt) (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018).

2. táblázat

*Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyeinek száma és kapacitása (2000–2017)
(a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal adatai alapján)*

	2000	2004	2008	2010	2012*	2014*	2016*	2017*
Kereskedelmi szálláshelyek száma	39	42	61	67	151	229	211	208
Szobák száma	1395	1499	2523	2512	2983	4744	4916	4663
Férőhelyek száma	2839	3147	5367	5380	6120	10160	10658	10169

* A statisztikai hivatal megváltoztatott nyilvántartási módszere alapján

Forrás: www.stat.uz.ua; Szerkesztette: Berghauer S. – Tóth A. 2019

Forrás: Berghauer S. – Tóth A. 2019a

Az utóbbi közel két évtizedben növekedés figyelhető meg a kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmában is. 2000 (84,2 ezer fő) és 2017 (237,9 ezer fő) között a turistaforgalom megháromszorozódott. A gazdasági válság hatására 2009-ben és 2010-ben jelentős visszaesés volt kimutatható (2008-hoz képest 20%). A 2014-ben kibontakozó ukrán–orosz konfliktus hatásai is jól nyomon követhetők

² 2012-től megváltozott a statisztikai adatgyűjtés módszere, mivel ezt követően számításba vették a megye területén tevékenykedő természetes (magánvállalkozók) és jogi személyeket, továbbá azon magánvállalkozókat is, akiket az ukrán adóhatóság más megyékben jegyzett be (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018)

a kereskedelmi szálláshelyek forgalmában, ugyanis a 2013-as év adataihoz képest 18%-os forgalomcsökkenés volt megfigyelhető. Az elmúlt évek növekvő tendenciáját nem követte a külföldi vendégek számának gyarapodása. A 2005-ben elért maximumot (34,5 ezer fő) követően számuk évről évre csökkent, a 2009-es esztendőben mélypontra jutott (15,3 ezer fő). A 2010-es év ismét javulást mutatott (14%-os növekedés), amit egy 2014–15-ös újabb mélypont követett, igaz, számuk 2017-re valamelyest stabilizálódott (29,8 ezer fő).

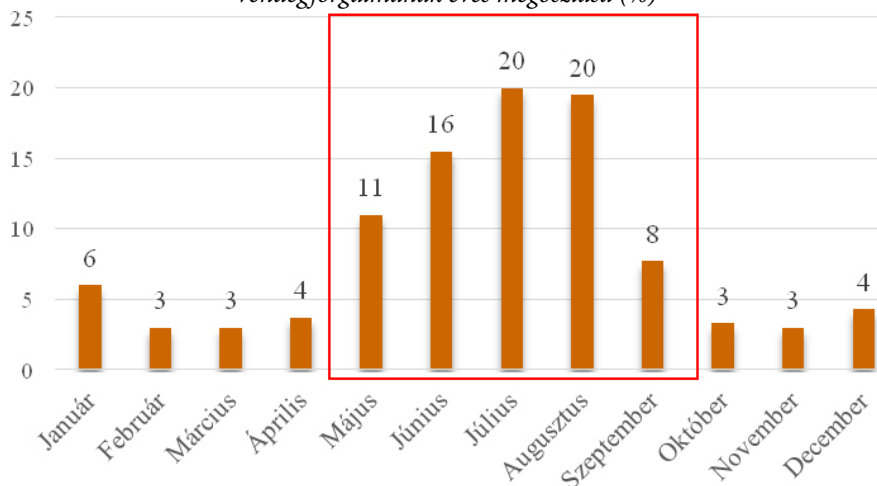
A 2017-es évben 237,9 ezer vendég összesen 593 ezer vendégéjszakát töltött Kárpátalja kereskedelmi szálláshelyein (átlagosan 2,2 vendégéjszaka/fő). A megye kereskedelmi szálláshelyei közül a legnagyobb forgalommal az ungvári intézmények rendelkeztek, Ungvár ugyanis 42,3 ezres forgalmával a megye keresletének 17,8%-át fedte le. E tekintetben magasnak mondható még az Ungvári (32 ezer, 13,4%) és a Nagyszőlősi járások (24,3 ezer, 10,2%) részesedése is, míg a hivatalos statisztika adatai alapján a legalacsonyabb részesedése a forgalomból a Técsői (2,9 ezer, 1,1%) és a Nagybereznai járás (3,8 ezer 1,3%) intézményeinek volt. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a Beregszászi és Ilosvai járás, továbbá Csap (megyei alárendeltségű) város esetében teljesen hiányoznak a vonatkozó adatok. Mindez jól illusztrálja a hivatalos statisztika hiányosságait, illetve annak alacsony felhasználhatósági értékét (*KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018*).

A külföldi turisták a teljes vendégforgalom közel 12,5%-át tették ki, és átlagosan 4 vendégéjszakát töltöttek el a megyében. Jellemző, hogy a külföldi vendégéjszakák 64%-a a két legnagyobb kárpátaljai város – Ungvár és Munkács –, valamint a hozzájuk tartozó járások szállodáiban realizálódott. A megye szálláshelyeire a legtöbb külföldi vendég Magyarországról (5,3 ezer), Izraelből (5 ezer), Szlovákiából (2,5 ezer), Lengyelországból (2,3 ezer) és az USA-ból (2,2 ezer) érkezett (*KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018*).

A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács által 2018-ban a magyarlakta területek kereskedelmi szálláshelyein végzett felmérés szerint a kereskedelmi szállások vendégkörének 70%-át a belföldi, 30%-át pedig a külföldi turisták alkották. Ez utóbbi jelentősen meghaladta a kárpátaljai átlagot (12,5%) (*KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017 2018*). A belföldi turisták kisebb része Kárpátalja különböző járaiból (15%), döntő többségük viszont Ukrajna más megyéiből (55%) érkezett. Az ukrainai vendégek legnagyobb arányban a szomszédos Lemberg (Lviv) megyéből (32%) és a fővárosból, Kijevből (28%) érkeztek, ezenkívül említésre méltó az Ivano-Frankivszk (8%) és a Harkiv (8%) megyékből érkezők részesedése is. A külföldi turisták között a Magyarországról érkezettek aránya emelkedik ki (14%), amely közel azonos volt az összes többi külföldi országból (Lengyelország, Horvátország, Szlovákia, Románia, Fehéroroszország stb.) érkezettek együttes részesedésével (16%). Mindez egyértelműen a vizsgálati terület határ menti jellegéből fakad, és megerősíti, hogy az anyaországi turisták kiemelt szerepet töltenek be a kárpátaljai magyar közösség idegenforgalmában (BERGHAUER S. – TÓTH A. 2019a).

2. ábra

*A felmérésben szereplő kereskedelmi szálláshelyek
vendégforgalmának éves megoszlása (%)*

Szerkesztette: Tóth A. 2019

Forrás: Berghauer S. – Tóth A. 2019a

A kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmának szezonális eloszlását áttekintve két fő szezont különíthetünk el: egy nyárit és egy télit (2. ábra). A nyári főszezont (június, július, augusztus) egy rövid elő- (május) és utószezon (szeptember) övezi, míg a téli főszezon döntően decembert és januárt jelenti. A kereskedelmi szálláshelyek körében végzett legutóbbi felmérés szerint a nyári főszezon a megyében átlagosan megszokottnál is erőteljesebb, a téli pedig gyengébb. Ez tükrözi a síkvidék és a hegyvidék turistaforgalmának jellemzőit is. A téli szezon további sajátossága, hogy annak forgalma ráépül a karácsonyi és az újévi ünnepkörre, amelyből vidékünkön kettő is van. Az ukrán lakosság nagyobb része vallási hovatartozása okán megünnepli a Julián-naptár szerinti karácsonyt (január 7–8.) és újévet is (január 14.), ami jótékonyan hat az említett időszak szállásfoglalásaira (Szocska, K. 2007; Herzanics, V. M. – Stroblya, J. J. 2009; Berghauer S. 2012; Berghauer S. – Tóth A. 2019a).

2.4.2. VENDÉGLÁTÓHELYEK

A vendéglátóhelyek az idegenforgalom rendszerében a szálláshelyekhez hasonlóan az elsődleges turisztikai szuprastruktúra részét képezik, és itt realizálódik a turisztikai bevételek jelentős része. Ennek ellenére Kárpátaljára vonatkozó hivatalos adatokat a vendéglátóhelyek számáról, vendégköréről a 2013-as évet követően nem közöltek. Az öt évvel ezelőtti adatok alapján Kárpátalján 324 vendéglátóhely működött, melyekben összesen 16 253 férőhelyet tartottak nyilván, azaz átlagosan 50 férőhely jutott egy egységre. Ezek közül 31 étterem (2 982 férőhely), 208 kávézó,

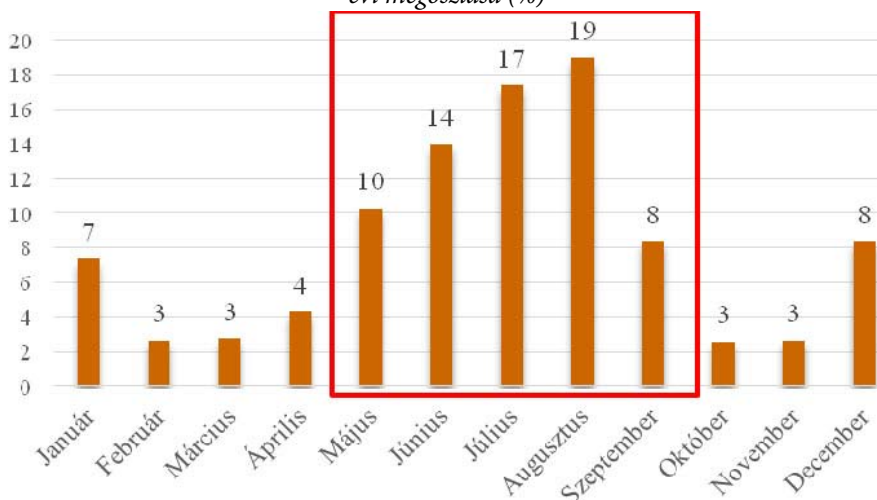
falatozó, büfé (8 600 férőhely), 45 bár (1 929 férőhely), illetve 34 étkezde és kiegészítő kiszolgáló (2 147 férőhely) volt (A KISKERESKEDELMI ÉS VENDÉGLÁTÓIPARI VÁLLALKOZÁSOK HÁLÓZATA 2014).

Aktuális statisztikai adatok hiányában a 2018 második felében a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács által végzett kutatás eredményei nyújthatnak részletesebb információt Kárpátalja magyar érdekeltségű vendéglátóiparáról. Az 53 megkérdezett vendéglátóegység összesen 9 284 fő befogadására képes. Ételkínálatuk többnyire a kárpátaljai (29%), a magyar (25%) és az ukrán (16%) konyha remekeiből áll össze. Az európai konyhát elsősorban az olasz képviseli, főként a népszerű pizzákkal. A vendégkör területi eloszlása arányaiban – belföldi-külföldi 75%, illetve 25% – nagy hasonlóságot mutat a kereskedelmi szálláshelyekével. Az Ukrajna más megyéiből érkező turisták (35%) között Lemberg (Lviv) megye (13%), Kijev (6%) és Ivano-Frankivszk (5%) lakosai vannak a legtöbben. A külföldről érkezett vendégek több mint felét a magyarországi turisták alkotják (BERGHAUER S. – TÓTH A. 2019b).

A vendéglátóhelyek forgalmának évszakos megoszlását vizsgálva szintén két szezont különíthetünk el: egy erőteljes nyári és egy kevésbé hangsúlyos téli időszakot (3. ábra). A nyári májustól szeptemberig tart, és az éves vendégforgalom 68%-át adja, míg a téli december és január hónapokra korlátozódik, s az éves vendégforgalom 15%-át jelenti. A szezonális megoszlás hasonló képet mutat, mint amit a kereskedelmi szálláshelyeknél tapasztaltunk, és a téli forgalom ebben az esetben is elsősorban a „két” karácsony és a „két” újév időszakát öleli fel (BERGHAUER S. – TÓTH A. 2019b).

3. ábra

A felmérésben szereplő vendéglátóipari egységek forgalmának évi megoszlása (%)

Szerkesztette: Tóth A. 2019

Forrás: Berghauer S. – Tóth A. 2019b

2.5. A TURISZTIKAI TERMÉKEK RENDSZERÉNEK A BEMUTATÁSA

A szakirodalom alapján a szerzők Kárpátaljával kapcsolatban két, három vagy négy működő turisztikai terméket tartanak számon. Kiemelten kezelik 1.) az egészség- és/vagy gyógy-, illetve 2.) a síturizmust (TARPAI J. 2013), 3.) a természetjárást, bakancsos turizmust (BERGHAUER S. 2012) és 4.) a falusi (zöld) turizmust (SANDOR, F. 2010). Ez utóbbi körül gyakran véleményeltérés figyelhető meg annak igazi turisztikai termék mivoltával kapcsolatban. A vonatkozó szakirodalomban több szerző is ad a terület vonzerején alapuló turisztikai termék létrehozására és fejlesztésére javaslatot (SZILÁGYI Zs. ET AL. 2006; HANUSZ Á. 2008; BERGHAUER S. – NAGY O. 2013; SASS E. ET AL. 2017). A *Kárpátalja magyarul a területeinek turisztikai helyzetfelmérése* (SASS E. – BERGHAUER S. SZERK. 2019) kutatási beszámolóban a megkérdezett turisztikai szakemberek a fentebb említett termékeken kívül hangsúlyozták az épített örökség, a gasztro-, a bor-, a kulturális és a fesztiválturizmus fontosságát Kárpátalja jelenlegi turisztikai piacán.

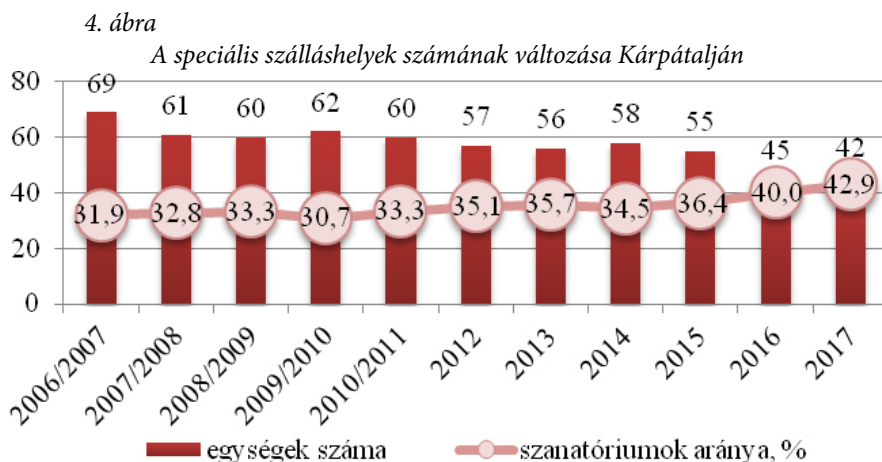
2.5.1. EGÉSZSÉGTURIZMUS

A természet különleges vonzerején – főként a termál- és ásványvízforrásokon – alapszik Kárpátalja egészségturizmusa, amely infrastruktúrájának megteremtésében és az ágazat által is hasznosítható ásványkincsek felkutatásában meghatározó szerepet játszott a szovjet időszak. Ukrajna függetlenné válása óta talán már kijelenthetjük, hogy sikerült azoknak a leharcolt épületegyütteseknek egy részét megújítani, korszerűsíteni és újjáépíteni, amelyeket a szovjet éra hagyott ránk.

Az egészségturizmus bázisul szolgáló intézmények, speciális szálláshelyek száma Kárpátalján a 90-es évek elejétől kezdve növekvő tendenciát mutatott, melynek dinamikája a 2008-as évben megtört (<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/turism/sanatorij.pdf>). Napjainkra a speciális szálláshelyek száma az eddigi legalacsonyabb értéket mutatja, amely a 2017-es évben 42 egységet (4. ábra) tett ki. Köztük volt 16 szanatórium, 2 gyermekszanatórium, 1 kezelőház, 3 gyermekintézet (egész évben működő egészségügyi és gyermekközpont), 3 pihenőház, 1 pihenőhely, 14 rekreációs központ és egyéb szabadidős létesítmény (a turisztikai központok kivételével), 2 egészségügyi intézmény (1-2 napos tartózkodásra). Az egészségturizmust kiszolgáló intézmények 42,9%-át 2017-ben a szanatóriumok alkották. A legnagyobb visszaesést a rekreációs központok és egyéb szabadidős létesítmények kategória mutatott, mintegy 9 egységgel csökkent a számuk 2015-től 2017-ig. Bár a speciális szálláshelyeken a férőhelyek száma (5 141 férőhely) is jelentős visszaesést mutatott (-31,1%), a kiszolgált személyek száma (75 182 fő) mégis 18,3%-kal növekedett 2015-től 2017-ig (*KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2017* 2018).

A felsorolt intézmények számának területi eloszlását tekintve a Técsői járásnak van kiemelkedő szerepe (31,0%), ezt követi a Szolyvai (16,7%), Munkácsi (9,5%), Huszti, Ungvári és Nagyszőlősi (7,1%), Beregszászi és Ökörmezői járasok (4,8%). A vendégforgalom tekintetében azonban a legnagyobb súllyal a Szolyvai és a Munkácsi járás intézményei rendelkeznek. E két járásban összpontosul a férőhelyek 54,0%-a, a vendégek 52,6%-a és a vendégéjszakák 62,1%-a. A speciális szálláshelyek

2017-ben összesen 967 114 vendégéjszakát produkáltak, amelynek 80,4%-a szanatóriumokban összpontosult (Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2017 2018.).

Forrás: Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2017, 2018.
Szerkesztette: Sass E.

Az egészségturizmus gyógyvízre, több napos, hetes kúrákra és egészségügyi kezelésekre alapozott hagyományos formája a XIX. századi Közép-Európában alakult ki (BOROS SZ. ET AL. 2012). Kárpátalja egészségturizmusának derékhadát is a hasonló szolgáltatásokat nyújtó szanatóriumok, gyógyfürdők, gyógyüdülők, rekreációs övezetek alkották. Mára azonban árnyaltabbá vált a szolgáltatások köre, s az egészségturizmust gyűjtőfogalomnak tekinthetjük, amelybe beletartozik úgy a gyógyturizmus, mint a wellness-turizmus. A gyógyturizmust elsődlegesen gyógyászati céllal veszik igénybe az emberek, amelynek keretében adott szervrendszerre kúraszerű kezeléseket kapnak. A wellness-turizmus az élményorientált turisztikai formákhoz jobban hasonlít, elsősorban a megelőzést szolgálja, az egészség kérdését holisztikusan közelíti meg (BOROS SZ. ET AL. 2012). Kárpátalján is lassan megjelentek a modern európai mintára és mégis kárpátaljai egyediségben kialakított SPA és wellness kínálatok az elmúlt pár évben, így véleményünk szerint a régióban teret hódít a gyógyturizmus mellett a wellness is.

Gyógyturizmus

A gyógyturizmus alapját a több évtizedes múlttal és tapasztalattal rendelkező szanatóriumok és gyógyüdülők adják, melyek elsősorban az ásványvizek, másodsorban a termálvizek gyógyító hatására, illetve a gyógykezelésekre, kúrákra alapozzák tevékenységüket. A Kárpátok ölelésében elhelyezkedő intézmények jótékony hatását a nyugodt környezet és a tiszta levegő tovább fokozza. Vagyis összességében a kezelések és a gyógyítás főként a balneoterápián, klímaterápián, iszapkezelésen és az egészséges táplálkozáson alapszik (GOLOVKO, O. M. ET AL. 2017). A legjelentősebb

szanatóriumok és egészségközpontok a következő településeken találhatóak: Polena (Szonyácsne Zakarpatyje és Polena szanatóriumok), Királyfiszállás (Kvitka Polonini szanatórium), Beregszenthimlós (Kárpáti szanatórium), Kékesfüred (Szinyák szanatórium), Saján (Saján szanatórium), Tiszaborkút (Hirszka Tisza szanatórium), Vízköz (Verhovina szanatórium), Dolha (Borzsava szanatórium) stb. (sanatorii-zakarattia.com).

A térség számos településén lenne mód termálfürdők kialakítására, mivel a lelőhelyek már a szovjet érában feltárással kerültek, ennek ellenére még ma is keveset hasznosítanak közülük. A már korábban is működő termálfürdők az elmúlt 10 évben óriási átalakuláson, fejlesztésen mentek keresztül, mely kapacitásbeli és minőségi fejlődést is eredményezett, valamint néhány új termálfürdő is kialakításra került a régióban. Számottevő – elsősorban belföldi – turisztikai vonzást kiváltó termálfürdő vagy a termálvízre épülő turisztikai komplexum Alsószlatinán (Termal Star Complex), Mezőkaszonyban (Kaszonyi Termálfürdő – Iváncsó Birtok, Eco Termál), Beregszászban (Pacsirta Termálfürdő, Zakarpattia Sportkomplexum³) és Velétén (Tepli Vody) található. A Nagyszőlősi Teplica és az Alsószlatinai Derenivska Kupil szanatóriumoknak is a fő vonzereje a termálvíz, illetve Királyfiszálláson a Kvitka Polonini szanatórium is rendelkezik fedett termálvizes medencékkel. A termálvizek/fürdők népszerűsítése érdekében Kárpátalja geotermikus vizei címen tematikus út is kialakításra került a megyében (*KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI* 2010).

A termálvizes medencék mellett több helyen ásványvizes fürdőzést, iszappakolást, többféle szaunázási lehetőséget és egyéb kezeléseket kínálnak, illetve mindegyik helyen van mód élményfürdőzésre is. A szakemberek véleménye szerint azonban nem tanácsos, hogy a gyógy- és látványfürdők adta szolgáltatások keveredjenek, ugyanis ami átmenetileg vendégforgalom-növekedést eredményez, az hosszabb távon vendégszám-csökkenést okozhat (HANUSZ Á. 2001). A kétfajta szolgáltatás két eltérő érdeklődésű vendégkört céloz meg, amelyek egymást zavarhatják tevékenységükben.

Itt kell megemlítenünk Aknaszlatinát, azt a települést, amely több száz éven keresztül Kárpátalja legfőbb sókitermelő vidéke volt (KOVÁCH S. 2000), és amely meghatározó gyógyturisztikai jelentőséget hordozott. Ukrajnában egyedülálló módon (SZILÁGYI ZS. ET AL. 2006) az Ukrainai Allergológiai Kórház és a Kárpátaljai Allergológiai Kórház bázisul szolgáló Aknaszlatinai Sóbánya 8-as és 9-es bányájának 300–320 m mélyen lévő egy-egy tárnájában alakították ki a különleges mikroklímára alapozott speleoterápiás kezeléseket, amely évente több ezer embernek nyújtott gyógyulást (BERGHAEUER S. 2012). A kórház mára életveszélyessé vált, sőt, mondhatni megsemmisült, ugyanis a föld alatti kamrákba beáramló édesvíz tárnabeszakadásokat eredményezett, amely a földfelszínt is érintő rombolást végzett (KÁLLAI M. 2018), és végez napjainkban is. A településen felhagytak a bányászattal és a sóbányákban zajló gyógykezelésekkel is. Az évek óta fennálló helyzet és egy lehetséges ökológiai katasztrófa bekövetkezése ellenére a problémát az ukrán állam máig nem orvosolta.

³ Az állami tulajdonban lévő intézmény a felsoroltak között a legelhanyagoltabb állapotban van.

A XIX. század végétől híres fürdőhellyé is vált a település. A sókitermelés következtében – a bányákból a sósvíz kiszivattyúzása által – sós fürdőhelyek, sósvízű tavak jöttek létre. A sós fürdők és a vízparton lévő fekete iszap kiváló az ízületi és bőrrpanaszok kezelésére (KOVÁCH S. 2000; BERGHAUER S. 2012; KÁLLAI M. 2018). Napjainkban ez jelenti Aknaszlatina köztudottan kiemelkedő turistaforgalmát, bár ahogy a föld mélyén végzett munkálatok nem mutatnak tudatos tervezést, sajnos ugyanez látszik a felszínen is: kaotikus elrendezésű strandok és üdülőhelyek halmaza. Ennek ellenére 2017-ben Kijev és Aknaszlatina között közvetlen vonatjáratot indítottak a turisták részére (<https://tourinform.org.ua/solotvino>), mert belföldön kedvelt üdülőhelynek számít.

Wellnessturizmus

A klasszikus értelemben vett wellnessturizmus Kárpátalján napjainkban formálódik, és új vonzerővé kezd válni. Az elmúlt években, évtizedben kialakult hotelek és üdülőközpontok – valószínűleg ráébredve arra, hogy az emberek nemcsak gyógyulni, hanem felüdülni, megújulni, betegséget megelőzni is szeretnék – egyre gyakrabban kínálnak SPA és wellness-szolgáltatásokat vendégeiknek. E tevékenységet az intézmény megnevezésében is igyekeznek világossá tenni: Ungvarszkij Etno-wellness Hotel (Ungvár), Hotel Resort & Spa Kamelot (Ókemenec), Bogolyvár Eco Resort & Spa (Antalóc), Publo Spa Hotel (Visk), Davir Spa Resort (Rónafüred), Girska Tysa Health Resort (Tiszaborkút) stb. Számos intézmény wellness- és gyógyközponttal is rendelkezik: Troyanda Karpat (Beregvár), Grand Hotel Pylypets (Fülöpfalva), Recreation Complex Zhyva Voda (Ökörmező), Recreation Complex Uzhanski Kupeli (Uzsok), Voevodyno Resort (Turjavágás). A pihenést, felüdülést, szórakozást nyújtó helyeken sokszor rendszertelennek tűnhet a vendégnek a szolgáltatások halmaza. Fürdőzés céljából gyakran teljes fürdőkomplexum működik, különféle medencéket ajánlanak, ahol csak mód van rá, igyekeznek legalább egy termál- vagy ásványvizes medencét is kialakítani. Különböző szaunák, gőzfürdő (kárpáti és orosz fürdők), többféle masszázs, szépségápolás, ásványvizes ivókút, sókamra, lovasterápiák, életmód tanácsadás, edzőterem, konferencia-szervíz, éttermek és még lehetne sorolni. Ez is a kárpátaljai wellness egyik sajátossága lehet, mint ahogy az is, hogy egyre több helyen alkalmazzák Kárpátalján a hagyományos üstben fürdést, vagy ahogy a helyiek nevezik, a csánozást. Ez igazi kuriózum úgy a belföldi, mint a külföldi turistáknak.

2.5.2. AKTÍV TURIZMUS

Természetjárás, bakancsos turizmus

Az aktív turizmus ágazatai közül Kárpátalján a legjellegzetesebb a természetjárás vagy bakancsos turizmus. E turizmustípus szempontjából a legismertebb gyalogtúra-útvonal a Csornohora [Feketebérc] vonulatban található (www.tourclub.com.ua), amely hat 2000 m-t meghaladó csúcsot érint: Hoverla [Hó-vár] 2061 m, Brebeneszkul 2035 m, Pip Ivan [Iván Pop] 2029 m, Pietrosz [Kőhavas] 2020 m, Hutin-Temnatik [Ősztető] 2017 m, Rebra 2007 m. Az ismertebb 2000 m fölötti csúcsokon kívül a természetjárók felkeresik még a nem kevesebb kihívást jelentő és természeti szépségekben, látnivalókban bővelkedő Turkult [Bölényhavas] (1932 m), Breszkult (1910 m), Bliznicát [Iker-havas] (1881 m), Spicit (1883 m), Dzembronyát (1877 m), Sztrimcseszkát (1872 m) és a pár 100 m-rel alacsonyabb Pikujt [Pokolbérc] (1408 m) is. Kárpátalja hegycsúcsainak meghódítása nem igényel különös fizikai felkészülést és speciális felszerelést, viszont kellemes időtöltést jelent tavasztól őszig (KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI 2010). A túraútvonalak választéka széleskörű, így mindenki megtalálhatja a saját fizikai erőnlétének megfelelőt.

A turisták előszeretettel látogatják a történelem során fontos szerepet játszó hágókat (pl. Vereckei- (839 m), Tatár- (931 m), Uzsoki- (889 m), Volóci- (1110 m)), valamint a régi magyar–lengyel, cseh–lengyel határterületeket, a hegyvidéki tavak környékét (Brebeneszkul-tó, Neszamovite-tó) és a Gorgánok gerincén kiépített turistaösvényeket is (SZILÁGY ZS. ET AL. 2006; MARCHENKO, O. ET AL. 2008).

Síturizmus

800–1500 m átlagmagasságú hegyeinek és a kedvező éghajlatnak köszönhetően Kárpátalja kiemelkedő adottságokkal rendelkezik a téli sportoláshoz, amelynek kedvelői – a kiszolgáló infrastruktúra folyamatos bővülésével párhuzamosan – egyre nagyobb számban keresik fel a vidéket (SZILÁGY ZS. ET AL. 2006). Az egészségturizmushoz hasonlatosan itt is főként a belföldi turizmus dominál. Az érdeklődőket több mint 70 sífelvonó várja (BERGHAEUER S. 2012; TAPAI J. 2013). A sípályák átlagos hossza több mint 700 m, azonban a legnagyobbak elérik az 1000 (Kékesfüred [Szinyák], Hajasd [Voloszcjanka], Alsószinevér [Szinevir], Kőrösmező [Jaszinya]), 1200 (Felsőhidegpatak [Verhnyij Sztudenij]), 1800 métert (Padóc [Podobovec]) is. A gyermekek és a kezdők számára 75–150 m hosszú pályák is adóttak (Királymező [Uszty-Csorna], Hajasd [Voloszcjanka]). Nemcsak Kárpátalja, hanem az egész Ukrán-Kárpátok legmagasabb sípályája a Drahobrá (www.karpataljaturizmus.info), amely a beszélhető síterek hosszúságát tekintve (10 km) is a legjelentősebb Kárpátalján. Ukrajnai viszonylatban hosszát csak a Szlavszo (12 km) és a Bukovel (68 km) síterek előzik meg (<https://sielok.hu>). Egyre több külföldi turista érdeklődik az ismeretlen ukrajnai síterek iránt, azonban elsődleges úti céljuk nem Kárpátalja, hanem az európai színvonalnak is megfelelő Bukovel. Úgy a külföldi – elsősorban a szomszédos országok (Lengyelország, Szlovákia, Románia) –, mint a belföldi konkurencia – elsősorban Bukovel – magas színvonala megköveteli a kárpátaljai síterek további minőségi fejlesztését, tudatos, tervezett kiépítését, imázsának növelését.

Lovasturizmus

A kárpátaljai lovasturizmus a nagy esztétikai élményt nyújtó, de gyalogosan nehezebben megközelíthető természeti látnivalók környezetében, vagyis főként a hegyvidéken előforduló turisztikai forma. Egy-egy lovastúra általában félórától 4-5 óráig is eltarthat, és minden esetben kísérővel történik. A magasabb hegyvidéken (pl. a Szvidovecen a Drahobrat turistatelep) a glaciális formakincsekben bővelkedő látnivalókat mutatják be ebben a formában, illetve gerinctúrákat is beiktatnak (Szilágy Zs. et al. 2006). Kárpátalján ezen kívül jó néhány olyan szervezet működik, ahol lovaszturisztikai szolgáltatást nyújtanak (*KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI 2010*). A lovasturizmus infrastruktúrájának kiépülése és a lovasterápiák meghonosodása jellemzi például a szanatóriumokat és annak környékét a Szolyvai (Királyfiszállás [Szolocsin], Jakuszkai [Jakivszke]), és a Perecsenyi (Rónafüred [Lumsori], Turjamező [Turja Poljana], Turjavágás [Turja Paszika]) járásokban. Lovaglásra, lovastúrákra, esetleg lovaskocsikázásra, télen lovas szánnal való közlekedésre van még lehetőség a Técsői (Bustyaháza [Bustino]), az Ungvári (Börvinges [Barvinok], Andrászáza [Andrijivka]), az Ökörmezői (Felsőszinevér [Szinevirszka Poljana], Alsóhidegpatak [Nizsnyij Sztudenij]), a Nagybereznai (Viharos [Viska]), az Ilosvai (Szobatin) járásokban. Kárpátalja lovasturizmusának egyik érdekessége a hucul lovon⁴ való lovaglás (*KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI 2010*; MARCHENKO, O. ET AL. 2008). Az elmúlt években egyre népszerűbbek a Nagyszőlősi járásban a lovasfesztiválok, rendezvények (pl. KurucFeszt és Lovasnap (Tiszapéterfalva), melyek főszereplői a Szelíd Lovasközpont (www.selid.org) jámbor lovai. A központ Nagyszőlős határában található, és változatos szabadidős tevékenységet kínálnak az ide látogatóknak. Főként lovasoktatással foglalkoznak, de lehetőség van íjászkodni, nyáron lovastábort szerveznek, ahol jurtákban alhatnak a gyerekek, és lovastúrákon vehetnek részt, sőt, egy-egy történelmi csata élethű bemutatásán is részt vehetnek. Ezenkívül lovasterápiával foglalkoznak, ami a központ egyik fő profiljává kezd válni. A Szelíd Lovasközpontot Ukrajna számos közeli és távoli területéről is felkeresik a gyógyulni vágyó, fizikailag vagy mentálisan sérült gyermekek, felnőttek, akik a hipoterápiás gyógykezelést választják problémájuk megoldására.

Kerékpáros turizmus

A kerékpáros turizmus keretében az egynapos, 30–50 km-es túráktól a hat napig tartó, 200–220 km-es túrákig válogathatnak az érdeklődők Kárpátalján. A bátrabbak számára gerinctúrákat is szerveznek az 1 881 m magas Bliznicára és környékére (<http://www.turkul.com>; Szilágy Zs. et al. 2006). Évente több versenyt, kerékpármaratont, éjszakai túrát szerveznek gyerekeknek, felnőtteknek (www.

⁴ Nevét a hucul népcsoportról kapta. Helyét kiválóan megállja a hegyes területeken, utakon, dombokon, akár hideg időjárásban is, ugyanakkor erős és tanulékony kis póni.

A hucul lovak általában nyugodtak, lovaglásra, illetve kocsihúzásra egyaránt használhatók az egyébként megközelíthetetlen, erdős területeken. Ezt a lovat őshonosnak tekintik a Kárpát-medencében (www.lovasok.hu/index-archive.php?i=8675)

karpataljaturizmus.info; <http://uzhgorod.net.ua/news/113559>). Ezenkívül bárki saját túrát tervezhet, bőven akad látnivaló akár a csodálatos Kárpátokat, akár a síkvidéki területeket tekintve (<https://velokyiv.com>).

Kárpátalján sajnos nincsenek az európai értelemben vett kiépített, információs táblákkal ellátott kerékpárutak. A legtöbb esetben a kerékpáros turistának a forgalom által használt aszfaltos, esetleg földes utakat kell használnia. Bár az utóbbi években nemzetközi segítséggel⁵ történt fejlesztés e téren, amely főként a határ menti területeket érintette, de az újonnan épített kerékpárutak összhossza nem éri el a 10 km-t sem (KASHIRINA, O. 2013). Előrelépésnek, változásnak és mintegy új szemléletnek tekinthetjük, hogy Kárpátalja több városában⁶, településén, üdülő- és sportkomplexumokban, szanatóriumokban az utóbbi években lehetőséget teremtettek a kerékpárkölszönzésre. Szintén fontos lépésnek számít, hogy 2013-ban született egy térképpel ellátott útikönyv, amely Kárpátalja 20 legjobb kerékpárútvonalát tartalmazza, illetve a kerékpáros turistákat bőséges információval látja el egyéni túrák megtervezése esetén ukrán, magyar és angol nyelven is. Ugyanebben az évben lezajlott a kerékpáros idegenvezetők képzése is (KASHIRINA, O. 2013; www.karpataljaturizmus.info). Ezenkívül három kerékpártúra-útvonal szerepel Kárpátalja turistaútvonalai között (*KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI* 2010), illetve kidolgozták a határon átnyúló *Beregvidék örökségtúra* elnevezésű kerékpáros útvonalat a Nyírségi Turista Egyesület és a Nemzeti Együttműködési Alap segítségével.

Víziturizmus

A víziturizmus, vagyis a vízhez kötődő turisztikai tevékenységeknek Kárpátalján főként a vadvízi evezés/rafting, a vízparti üdülés és a horgászat adja az alapját (www.karpataljaturizmus.info; SZILÁGY ZS. ET AL. 2006). A hegyi patakokban több helyen (Erdőpatak (Liszarnya), Kovácsrét (Kusnica), Zárnya [Priborzsavszke]) horgászható pisztráng. Emellett az erdőgazdaságok pisztrángtelepeket is fenntartanak. Kitűnő lehetőségek vannak a folyami horgászatra a Tisza, a Borzsa és a Latorca alföldi szakaszain. Egyelőre kevésbé jellemző módon, de a Taracon és a Felső-Tiszán évente több alkalommal szerveznek vízitúrákat, vadvízi evezést (<http://www.turkul.com>; <http://www.tourclub.com.ua>). A Nemzetközi Tisza Túraba 1990-től sikerült bekapcsolni a Tisza kárpátaljai szakaszát is. Az 50. Nemzetközi Tisza Túrának (2018-ban) volt egy Rahó–Bustyaháza előtúrája, mely előtt a kalandra vágyó résztvevők gyalogtúrát tehettek a Tisza forrásához is. Bustyaházától Tiszaújlakig tartott a kárpátaljai szakasz (www.tirpakturista.hu).

Több mesterséges tó is (Horboki-, Pisztraházi (Pisztraljove)-, Fornosi-, Beregisalmási (Zaluzzsja)-vítározók, Dédai-tó, Fehér Amur-tó, Sajáni-tó stb.) található a megye területén, ahol biztosítottak a horgászat, csónakázás, vízibiciklizés feltételei. Némelyik tó körül (Dédai-tó, Sajáni-tó stb.) teljes mértékben kiépültek a

⁵ Pl. Integrált turisztikai kerékpárutak fejlesztése az ukrán–magyar határ mentén a HUSKROUA/1001/012 nemzetközi projekt.

⁶ A megye fővárosában, az Ung partján kerékpáros kirándulásra van lehetősége a turistáknak, ugyanis itt található egy közel 9 km-es kerékpárút; a kerékpárok kölcsönzését az ungvári Tourinfo iroda biztosítja (Várad E. 2015).

nyári üdülés, pihenés és szórakozás feltételei, ezért kedvelt helyekké váltak a belföldi turisták körében, illetve egyre több külföldi turista is felfedezi e helyeket.

Vízhez köthető szórakozási lehetőségeket nyújtanak még az aquaparkok Kárpátalján: Ungváron (Aqua Rio Park), Técsőn (Waterpark Marina) és Dédában (Aquapark Horus).

2.5.3. KULTURÁLIS TURIZMUS

„A kulturális turizmus olyan turisztikai termék, amelyben a keresletet képviselő turista motivációja új kultúrák megismerése, kulturális eseményeken való részvétellel és kulturális attrakciók meglátogatása, a kínálat központi elemét alkotó vonzerő pedig a felkeresett desztináció sajátos, egyedi kultúrája” (RÁTZ T. 2011). A kultúra összetett, szerteágazó és színes fogalmat takar, s talán pont ezért a turisztikai termékek között ebben rejlik az egyik legnagyobb lehetőség Kárpátalja számára. A hányatott történelmi múlt révén nemzetiségi, szellemi, kulturális, vallási, építészeti örökség, nyelvi sokszínűség alakult ki Kárpátalján, ahol az emberi tolerancia és vendégszeretet példátlan magasságokat ért el (eddig!). Turisztikai szempontból ez mindenképpen előnyösnek és vonzónak tekinthető, ugyanis az ide érkező magyar, cseh, szlovák, román, zsidó, lengyel, német, orosz, ukrán stb. turista egyaránt találhat magának egy-egy gyöngyszemet, amely számára kedves: várat vagy várromot, kastélyt vagy kúriát, középkori templomot, ruszin fatemplomot, zsinagógát, a magyar, csehszlovák vagy szovjet érából fennmaradt épületet, emlékművet vagy egy teljes német falut, akár a nemzetiségéhez köthető költő, író, színész szobrát (Sevczenko, Olbracht, Petőfi, Fedák Sári), egyéb híres emberek és alkotásaik főhőseinek miniszobrát (Kolodko Art). Ez utóbbi az elmúlt években új attrakcióként jelent meg Kárpátalján.

Örökségturizmus

Az épített, ember alkotta örökség igen előkelő helyet foglal el a vidék vonzerőleltárában, különösen, ha azokat tematikus utak fogják össze. Az Európa számos országában élő és Kárpátalját felkereső magyar turista járhat a honfoglaló magyarok vagy a Rákócziak nyomában, ugyanis számtalan tematikus út fűzi fel a magyar épített örökséget és a kulturális, történelmi vagy militáris emlékhelyeket. A Vereckei-hágón felállított honfoglalási emlékmű a magyarok zarándokhelyévé vált, szinte kihagyhatatlan eleme a kárpátaljai turisztikai programoknak. A munkácsi várat a leglátogatottabb, az Árpád-vonal bunkereit pedig a legkülönlegesebb attrakciónak tekinthetjük Kárpátalján, melyek iránt bármely nemzet turistája érdeklődést mutat (3. táblázat). A cseh turistákat az 1931–36-os évek nyarait Kárpátalján, a Verhovinán töltő Ivan Olbracht cseh író művei (Nikola Suhaj loupeznik (Nikola Suhaj, a betyár), Hory a století (Hegyek és évszázadok), Golet v údolí (Átok völgye)) buzdítják a megye, különösen a hegyvidék meglátogatására. Általában Olbracht egykori lakóhelyét és az Olbracht műveiben olvasható helyszíneket, csúcsokat, völgyeket, falvakat keresik fel (BADÓ Zs. 2012).

3. táblázat

Kárpátalja néhány kiemelt ember alkotta örökségének fontosabb adatai

Ssz.	Attrakció megnevezése	Attrakció típusa	Település	Látogatottság 2017-ben (fő)
1.	Munkácsi vár	történelmi emlékhely, múzeum	Munkács	284 000
2.	Ungvári vár	történelmi emlékhely, múzeum	Ungvár	160 111
3.	Kárpátaljai Szabadtéri Néprajzi Múzeum	múzeum	Ungvár	93 632
4.	Beregszentmiklósi várkastély	kastély, kúria	Beregszentmiklós	15 000
5.	Az Árpád-vonal bunkere	történelmi emlékhely	Felsőgereben	6 000
6.	Schönborn-kastély	kastély, kúria	Beregvár	6 000
7.	Técsői református templom	kiemelt műemlék templom	Técső	5 500
8.	Viski református templom	kiemelt műemlék templom	Visk	2 000

Forrás: Berghauer S. – Fodor Gy. 2019

Szerkesztette: Berghauer S. – Fodor Gy. – Tóth A.

Kárpátalját a soknemzetiségű lakosság együttéléséből fakadó vallási sokszínűség is jellemzi. Megtalálható itt az ortodox (más néven görögkeleti vagy pravoszláv), a görög- és római katolikus, a református, a zsidó vallás és a kisebb újprotestáns (baptista, Jehova Tanúi stb.) egyházak is (MOLNÁR J. 2009). Bár olyan nagyszabású búcsú nincs a megyében, mint a csíksomlyói, vagy olyan zarándokhely, mint Máriaapócs, mégis számos templomépítészeti különlegesség van Kárpátalján, amit az ide érkező turisták többsége meglátogat. Kárpátalja a Középkori templomok útja elnevezésű tematikus útvonalnak is részét képezi, mely a Kárpát-medence északkeleti régióin (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Partium, Kárpátalja) vezet keresztül. Ezek a területek egykor a Magyar Királysághoz tartoztak, azonban ma három különböző ország területén találhatók. Kárpátalja templomai közül 15-öt érint a tematikus út, melyek a következő településen találhatók: Akli, Bene, Beregszász, Csetfalva, Feketeardó, Gerény, Huszt, Munkács, Nagybégány, Nagymuzsaly, Nagyszőlős, Palágykomoróc, Técső, Ungvár és Visk (<http://www.temple-tour.eu/hu/regiok>).

Kárpátalján a II. világháború előtt jelentős számú zsidó közösség élt. Ennek megfelelően számos zsidó tárgyú emlékhely (kastélyok, családi házak, zsinagógák, firdők, temetők) található Kárpátalján. Az említett tematikus úthoz hasonlóan egy Zsidó emlékhelyeket érintő turisztikai útvonal is megtervezésre került. A túraútvonal több 100 km hosszú, és főként zsinagógákat és temetőket érint Kárpátalján. Nagybereznán kezdődik, érinti Perecsenyt, Munkácsot, Beregszászt, Husztot, Rahót és Alsókalocsát (Kolocsava), majd Ungváron ér véget. Az emlékhelyeket felkeresők számára a helyszíneken találkozókat szerveznek ott élő, helytörténetben jártas idős zsidó lakosokkal⁷.

⁷ http://www.karpataljaturizmus.info/product_info.php?language=hu&products_id=1340

Fesztiválturizmus

Smith (Smith, M. 2009:23) definíciója szerint „a fesztiválturizmust a kultúra – amelybe beletartozhat a zene, a tánc, a gasztronómia, a művészetek és a sport is – hagyományos vagy kortárs ünneplésén való részvételként lehet meghatározni.” Az eseményeket megszervezhetik egyszeri alkalommal, de akár rendszeresen ismételve, évente ugyanabban az időben és helyen vagy változó helyszínen is, valamint időtartamukat tekintve lehetnek egy- és többnaposak. A fesztiválok évszázadok óta meglévő kulturális jelenségek, és hagyományosan a vallási, kulturális vagy mezőgazdasági naptár egy-egy kiemelt időpontjához kapcsolódtak.

Kárpátalján sincs ez másként. A vidék jelenlegi kulturális értékeit, épített örökségeit és nem utolsósorban jelenlegi fesztiváljainak sokszínű kínálatát a megyében élő különböző népek, kultúrák, vallási felekezetek, illetve a területen megtermelt mezőgazdasági termékek (szőlő, paprika, burgonya, szilva, barack, cseresznye stb.) hozták létre. Mindez jó kiegészítésként szolgál a terület történelmi, építészeti értékei, valamint az érintetlen, vonzó természeti adottságai mellett (Sass E. 2016).

5. ábra

*Kárpátalja fesztiváljainak járásonkénti megoszlása
(internetes vizsgálat alapján)*

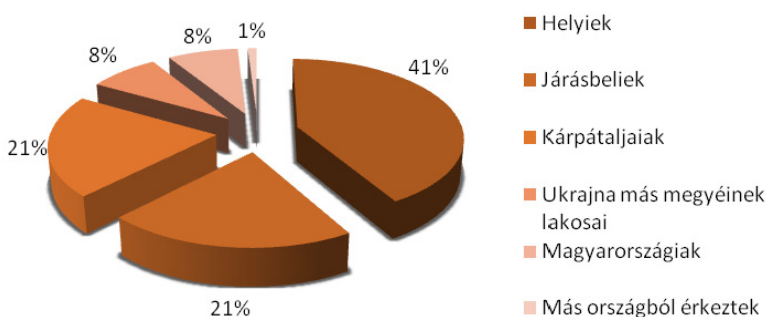
Forrás: Sass E. 2016

Kárpátalja fesztiválkínálata igen változatos képet mutat, évente több mint 500 rendezvény színesíti a kínálatot. Többségük az alábbi kategóriákba sorolható: művészeti fesztiválok (például: tánc, színház), zenei fesztiválok, gasztronómiai és italfesztiválok, vallási fesztiválok, sportrendezvények és egyéb fesztiválok. A legtöbb fesztivált az Ungvári, a Beregszászi és a Munkácsi járásokban, azon belül is főként a városokban szervezik (5. ábra) (Sass E. 2016).

A megyébe látogató turistákat számos állandó rendezvény várja, de nagyon kevés azoknak a száma, amelyek az ország határain túlról is nagyobb tömegeket mozgatnak meg. A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács által 2018-ban végzett, kifejezetten a magyar vonatkozású fesztiválok szervezőit megszólaltató kutatás eredményeiből kiderül, hogy a fesztiválok vendégeinek 41%-át a helyi, és további 21%-át az adott járás lakossága képezi (6. ábra). Kárpátalja más járásaiból érkező vendégek aránya szintén 21%, és csupán a vendégkör 8-8%-át teszi ki az Ukrajna más megyéiből, illetve a Magyarországról érkező turisták aránya, továbbá kifejezetten alacsony (1%) a más országból érkező vendégek részesedése. Megállapítható tehát, hogy jelentős számuk ellenére a fesztiválok nem tekinthetők elsődleges motivációnak a turisták körében, csak kiegészítő programként vannak jelen a turisztikai kínálatban, és elsősorban a helyi közönség igényeit szolgálják ki (Sass E. 2016; BERGHAUER S. – TÓTH A. 2019c).

6. ábra

A fesztiválok vendégkörének megoszlása

Szerkesztette: Berghauer S. 2019

Forrás: Berghauer S. – Tóth A. 2019c

2.5.4. BOR- ÉS GASZTROTURIZMUS

A ma Kárpátaljának nevezett vidéken több százéves hagyománya van a szőlőtermesztésnek és a borkészítésnek. A különböző történelmi korszakokkal, eseményekkel, szőlőbetegségekkel párhuzamosan változott a szőlőtermelési terület, átalakult a technológia, a tulajdonosi kör, változott a készítmények diverzifikációja, maguk a borvidékek és az elnevezésük is (Sass E. – BARTFAI E. Gy. 2016). 1893-ban a mezőgazdasági minisztérium elkészítette a magyar borvidékek beosztását. A mai Kárpátalján és a Felvidék egy részén két borvidéket tartottak számon: a Szerednye–vinnait (Ung vármegye) és a Munkács–nagyszőlősit (Bereg és Ugocsa vármegyék, illetve Zemplén vármegye a tokaji borvidékhez nem tartozó része) (PINTÉR J. 1990) (7. ábra). Az

Európát sújtó filoxéravész nem került el Kárpátalját sem, a borvidékeken nagy pusztítást okozott. Az 1896. évi V. törvénycikk rendelkezett az újraterülepítésről, valamint ajánlotta a magyar borvidékeknek a gyakorlat alapján azokat a szőlőfajtákat, melyek a legjobb minőségű és mennyiségű bort adják (4. táblázat). Érdekes, hogy kék szőlő nem került ajánlásra Kárpátalján.

4. táblázat

Ajánlott szőlőfajták a 19. századvégi újraterülepítésekhez az 1896. évi V. törvénycikk ajánlása alapján

Ajánlott szőlőfajta	Borvidék	
	Munkács-Nagyszőlősi	Szerednye-Vinnai
bakator	•	
erdei (fehér bakator)	•	•
furmint	•	•
hárslevelű	•	•
járdavány	•	•
mézesfehér	•	
olaszrizling	•	•
rajnai rizling		•
szerémi zöld	•	•
zöltszilváni	•	•

Forrás: Sass E. – Bártfai E. Gy. – Angler K. 2017

Az említett történelmi borvidékek jelentős része ma főként Kárpátaljához tartozik, azonban napjainkban inkább Szerednyei és Beregszászi borvidékként emlegetik azokat (Kovács E. 2012). Az ukrán szakirodalom szerint (Ukrajna szőlészeti katasztere, 2010) viszont a megyében egy borvidék létezik, a Kárpátaljai, amely 12 körzetre tagolódik, és 5 járás (Beregszászi, Nagyszőlősi, Ilosvai, Munkácsi, Ungvári) területét öleli fel. A statisztikai adatok alapján 2017-ben Kárpátalja 3,6 ezer hektár szőlővel beültetett területtel rendelkezett, amelyből 3,4 ezer hektáron már termőre fordult az ültetvény. 2010 és 2017 között 1,1 ezer hektárral csökkent a beültetett szőlőterület. 2017-ben az éves bruttó termés 25,4 ezer tonna volt, amely a 2010-es adatokhoz képest 5,1 ezer tonnás növekedést jelentett, viszont a 2015-ös eredményekhez viszonyítva 2,2 ezer tonnás visszaesés volt tapasztalható. A termés hozam viszont 2010-től folyamatos növekedést mutat a termőterületeken, 2017-re elérve a 7,42 t/ha értéket (5. táblázat). A legtöbb szőlőt a Beregszászi járásban termelik, mintegy 9,6 ezer tonnát. Ezt követi az Ilosvai (6,9), a Nagyszőlősi (3,6), a Munkácsi (3,2) és az Ungvári (1,6) járás. Az utóbbi években a Técsői járásban is megjelent, sőt, növekvő tendenciát mutat a szőlőtermesztés (2010/17: 0,1–0,6 ezer tonna) (KÁRPÁTALJA MEZŐGAZDASÁGA 2010–2017 KÖZÖTT 2018).

5. táblázat

Szőlőtermesztéssel foglalkozó gazdaságok

	2010	2011	2013	2015	2016	2017
Beültetett összterület (ezer ha)	4,7	4,4	4,1	3,8	3,5	3,6
Ebből termőre fordult (ezer ha)	3,9	4,0	3,9	3,7	3,4	3,4
Bruttó termés (ezer tonna)	20,3	20,8	26,2	27,2	24,8	25,4
Terméshozam a termőre fordult területen (t/ha)	5,17	5,26	6,76	7,39	7,33	7,42

Forrás: Kárpátalja mezőgazdasága 2010–2017 között 2018

Szerkesztette: Sass E.

A kárpátaljai borturizmus kínálatához jelenleg a Kárpátaljai Turisztikai Borút⁸ (7. ábra), a borúthoz nem tartozó számos kis családi pincészet (ukrán és magyar egyaránt), az évek óta rendszeresen megszervezett népszerű borfesztiválok, illetve a Cotnar, Chizay és a Leányka Borüzemek tartoznak. A kárpátaljai borturizmus még nem képvisel markáns, kiforrott turisztikai terméket, amely jelentősen vonzaná a külföldi turistát. A hatalmas kiterjedésű Ukrajnán belül viszont kiemelkedő értékeket hordoz a régió széles italkínálatával⁹, eközben egyfajta küldetést is teljesítve. E küldetés célja nem más, mint a szláv népek által kedvelt desszertborok mellett terjeszteni az európai hagyományokon alapuló borkultúrát. Ezenkívül pedig a borturizmus szoros kapcsolatban áll a gasztro-, a fesztivál-, a falusi és akár a kulturális turizmussal is, mintegy kiegészítve azokat, programlehetőséget, élményt kínálva.

A soknemzetiségű Kárpátaljának a gasztronómiai kínálata is sokszínű. Történelmileg úgy alakult, hogy a kárpátaljai gasztronómiai különlegességek soraiban vannak ukrán, orosz, magyar, román, lengyel, szlovák, cseh, német, zsidó, ruszin és roma nemzetiségek ételei is, és gyakran előfordul, hogy a hosszas együttélés következtében a különböző népek ízvilága kevert formában jelenik meg. A turisták könnyebb tájékozódása érdekében Gasztronómiai Turistautat is létrehozta (KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI ÚTVONALAI 2010), illetve nemrég jelent meg a Kárpátalja Gasztrokalauz is (PÁKOZDI J. 2018). A leggyakrabban előforduló ételek a húsléves, a bab- és bográcsgulyás, a borscs, a rasszólnyik, a szoljánka, az okroska, a töltöttkáposzta számtalan változata, a gombából készült ételek, a haluskák, a sztrapacska, a kremzli, a knédli, a pelmenyi, a mamaliga, a bános, a lecsó, a paprikás, a csósent, a hurka, a házikolbász, a füstölt- és a sósszalonna, a saslik, a laci- és cigánypecsenyék, a halak közül különleges a pisztráng és számos más étel. A desszertek közül a különböző gombócok, palacsinták, kóttések, túróval készült, tejszínes, tojásos, mézes és gyümölcsös édességek a legelterjedtebbek (MARCHENKO, O. ET AL 2008). A kínálatot tovább színesítik a különböző sajtok, különösen a brinza; ezenkívül a méz, az ízletes gyümölcsökből készülő lekvárok (szilva, áfonya, csipkebogyó stb.), az aszaltgyümölccsel töltött csokoládé. Kárpátalján újdonságnak számítanak

⁸ 2008-ban tizenkét borász, pincészet és borkóstolóterem összefogásával jött létre.

⁹ Itt nemcsak a borra kell gondolni, hanem a különböző gyümölcs- és borpárlatokra is.

a pár éve létrehozott bivaly-, strucc- és csigafarmok. A fent említett ételeket, ételkülönlegességeket és édességeket a Kárpátalján található, az adott nemzet konyháját bemutató éttermekben, falusi vendéglátóhelyeken, az erre a célra létrehozott kóstolóhelyeken és a különböző gasztrofesztiválokön lehet megkóstolni, megvásárolni. Kárpátalja gasztronómiai kínálata minden turizmusforma elengedhetetlen részét képezi, s az autentikus ételeket kóstolók igazi kulináris élményekkel térhetnek haza.

7. ábra

Történelmi borvidékek Kárpátalja területén, és a 2008-ban létrehozott Kárpátaljai Turisztikai Borút vetülete

Forrás: Sass E. – Bártfai E. Gy. 2016

2.5.5. FALUSI TURIZMUS

Kárpátalja turizmusában a falusi turizmus érdekes színfoltot képez. A turisztikai szolgáltatást nyújtó falusi vendégházak megtalálhatók a megye összes járásában kisebb-nagyobb arányban. Azonban a hivatalos statisztikai adatok alapján az Ukrajnában lévő 377 falusi vendégház közül csupán 8 található Kárpátalján (*Kereskedelmi szálláshelyek Ukrajnában 2017-ben* 2018), azon belül is 5 a Szolvyai, 2 a Rahói és 1 az Ilosvai járásban (*Kárpátalja – szanatóriumok és turizmus 2017* 2018). A falusi turizmussal foglalkozó szakemberek azonban ezt nem tartják reálisnak, s a falusi vendégfogadók számát becslés módszerével, illetve az interneten közzétett hirdetések alapján határozzák meg. Egyes szerzők 300–350-re (Gönczy S. et al. 2011; Sass E. 2012) vagy több mint 400-ra (TARPAI J. 2013), mások ennél jóval többre, mondhatni az előzőekhez képest túlzott optimizmussal 3000-re (SANDOR, F. 2010)

becsülik a számukat. Abban viszont a szerzők egyetértenek, hogy a falusi turizmusnak a Beregszászi járásban van kiemelkedő szerepe, melyet több előadás, tanulmány és publikáció (GÖNCZY S. ET AL 2011; SASS E. 2012, 2018, 2019; TARPAI J. 2013; HRICKU-ANDRIJES, J. – HRICKU, V. 2014) is alátámaszt.

A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács magyarországi mintát adaptálva 2018 végén a szálláshelyek kategorizálása és a szolgáltatások minőségének javítása céljából bevezette a „Kárpátaljai falusi vendégház” és a „Kárpátaljai vendégház” minősítő védjegyet Kárpátalja magyarok által lakott vidékén. A minősítés kérelmezése ingyenes és önkéntes alapon történik. Mindeztidáig egy megyei alárendeltségű város (Beregszász) és 8 járás 39 településéről 170 vendégház (<http://kmtt.info/index.php/szallasok/falusi-vendeghazak>) esett át a minősítésen. Jelenleg további 80 ház vár elbírálásra. A minősített vendégházak többségét a 3 (106 ház), illetve a 2 napraforgós (56 ház) kategóriába sorolták be, s összesen 1000–1100 vendég elszállásolását tudják biztosítani. A vendégházak területi elhelyezkedését tekintve a Beregvidék erőteljes megjelenése figyelhető meg, ugyanis a Beregszászi járásban (95) és Beregszászban (21) található a minősített vendégházak 68%-a.

A KMTT minősítési rendszerét megelőzően Ukrajnában a közvetlen környezet megóvása és a szolgáltatások minőségének javítása céljából 2004-ben a „Független Ökológiai Biztonsági Szolgálat” Tudományos-Természetvédelmi Civil Központtal közösen létrehozták a „Zöld vendégház” ökológiai tanúsítvány programot. 2008-ban pedig bevezették a szálláshelyek kategorizációját „Ukrán vendégház” néven (KUDLA, N. 2015). Megalakították a Szakértői-Tanácsadói Intézetet, mely által az „Ukrán vendégház” program keretében 21 megyében 210 ház, a „Zöld vendégház” program keretében 7 megyében 49 házat minősítettek. Ezek között „Ukrán vendégház” kategóriában 14 kárpátaljai vendégház található (<https://www.greentour.com.ua>).

A *Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése* (SASS E. – BERGHAUER S. SZERK. 2019) kutatási beszámolóban a falusi vendéglátók helyzete is feltárássra került. 99 falusi szálláshely adatait gyűjtöttük be, melyet részletes elemzésnek vetettünk alá. Ebből tudhatjuk, hogy falusi vendéglátással elsősorban a nők (98%) foglalkoznak Kárpátalján. Foglalkozásukat tekintve főként háztartásbeliek (25%), nyugdíjasok (24%) vagy szellemi alkalmazottak (21%), akik többsége (89%) anyanyelvén kívül beszél 1-2 idegen nyelvet, mely főként a szláv nyelveket jelenti (orosz (72%), ukrán (65%)).

A vendéglátók főként (61%) a saját lakóházukban kialakított, külön bejáratú szobákban fogadják a vendégeket. A megvizsgált vendégházak átlagosan 143 m² alapterülettel rendelkeznek. Egy házra vonatkoztatva átlagosan 9,3 helyiség van, ebből 4,7 a szobák száma, amelyből 3,3 szobát a vendégek fogadására használnak. A férőhelyek átlagszáma 7,0, a pótágyak átlagszáma pedig 0,7. A vendégeket a legnagyobb arányban (73%) kétágyas szobákban szállásolják el, de előfordulnak egy- (7%), három- (16%) és háromnál több ágyas szobák is. A vendégházak döntő többségében a vendégfogadó és a családja is a házban lakik a vendégek fogadása idején is (átlagosan 3,2 fő).

A legtöbb vendégházban a turisták a vendéglátókkal közösen használják a konyhát (70%), ha van rá igény, de a kárpátaljai magyar vendégfogadók 81%-a saját maga készít ellátást a vendégek részére. A vendégházak több mint felében külön a vendégek részére kialakított közös fürdőszoba (67%) és WC (64%) van, míg egyharmaduknál a házigazdákkal közösen használják azokat. A szobánkénti külön fürdőszoba és WC csak nagyon kevés vendégházban van kialakítva (6-7%).

Az adatközlők közlése alapján a május és a nyári hónapok jelentik az év legforgalmasabb időszakát, vagyis ez a négy hónap jelenti a főszezon a falusi vendégfogadóknak, melyet egy gyengébb utószezon, a szeptember és az október követ.

A vendégfogadók 65%-ának egyaránt vannak belföldi és külföldi vendégeik, míg 25%-uk csak külföldi és 10%-uk csak belföldi vendéget fogad. Külföld tekintetében főként Magyarországról (77%), illetve magyar kisebbség által lakott szomszédos országokból, mint Románia és Szlovákia (22%), érkeznek a turisták. A belföldi küldőterületek szempontjából Lembergnek (30%), Kijevnek (23%) és Odesszának (9%) van nagyobb jelentősége.

A fentebb említett adatok tehát biztosabb kiindulópontnak tekinthetők a falusi turizmus súlyának meghatározása érdekében, amely határozottan nagyobb és jelentősebb, mint amit a statisztikai adatok mutatnak.

3. A TURISZTIKAI FEJLESZTÉSEK STRATÉGIAI CÉLJAI

3.1. JÖVŐKÉP ÉS CÉLRENDSZER

3.1.1. JÖVŐKÉP, ÁTFOGÓ CÉL

A turisztikai stratégia feladata, hogy megfogalmazza azt a jövőbeni állapotot, amilyenné a kárpátaljai magyar turizmus fejlődni akar, így a célrendszer legmagasabb szintjét a jövőkép jelenti. A turisztikai stratégia fejlesztései által érhetjük el a stratégiában foglalt célokat, amelyek hozzásegítik a célterületet a jövőképben megfogalmazott állapot eléréséhez.

Kárpátalja potenciális turisztikai értékei ismertek, ezeket részleteiben a helyzetelemzés (I. fejezet) mutatja be. A turisztikai stratégia értelmében a fejlesztendő terület hosszabb távon olyan sikeres desztinációvá kíván válni, amely nemzetközi szinten is jól ismert, nyugodt, élhető teret biztosít a helyi magyaroknak, tudatosan és ésszerűen használja a meglévő erőforrásokat, vonzerőket.

A fentiek alapján a kárpátaljai magyarság életterének turisztikai jövőképe az alábbi módon fogalmazható meg:

„Nemzetközileg elismert, idegenforgalmi értékeire és vonzerőire ésszerűen építő, élhető és éltető turisztikai desztináció”

A jövőkép alatt álló célrendszer, a benne foglalt stratégiai és a hozzá kapcsolódó horizontális célokkal, továbbá a célrendszer alsó szintjét képező fejlesztési irányokkal és prioritásokkal egy átfogó célban egyesül. Az átfogó cél jelenti a turisztikai jövőkép beteljesülésének alappillérét. A kárpátaljai magyarság számára a jövőképben megfogalmazott nemzetközi ismertség, az ésszerűség és az élhetőség mellett fontos, hogy a turizmus a helyi közösség megmaradását és gyarapodását is szolgálja.

A stratégia átfogó célja, hogy a kárpátaljai magyarság számára a turizmus kiemelt szerepét betölthesse, része legyen a helyi közösség életének, fontos megtartó, közösségformáló és a helyi magyarságot gyarapító pillérként szolgáljon.

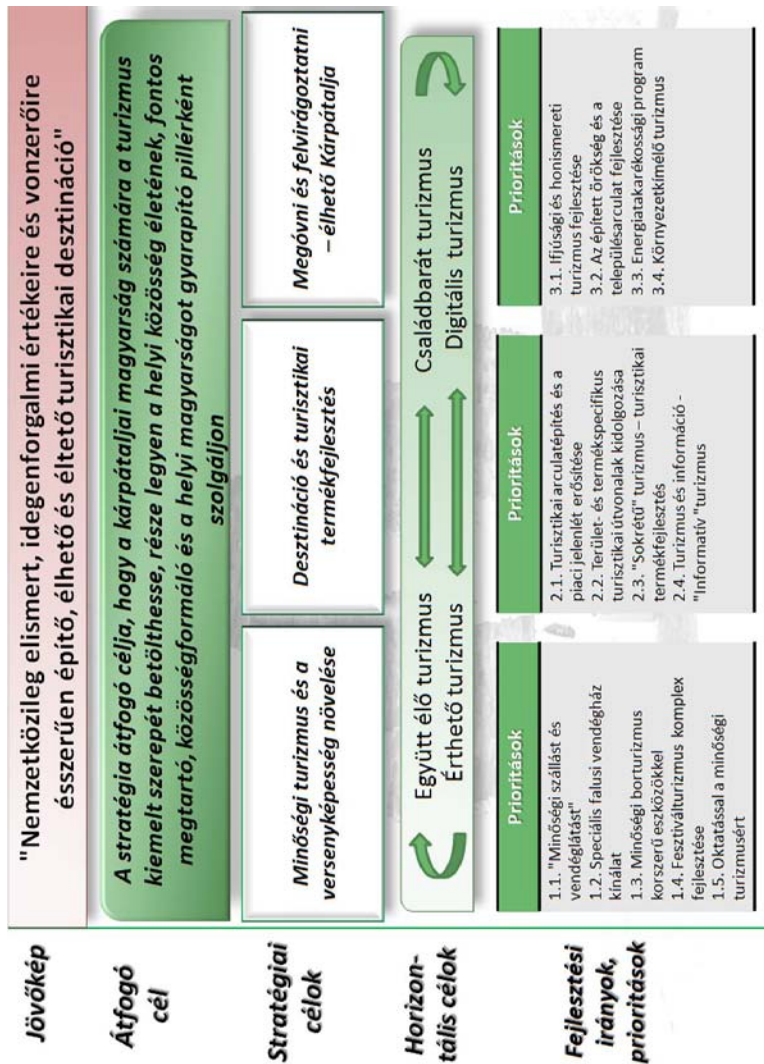
3.1.2. A TURISZTIKAI STRATÉGIA CÉLRENDSZERE

A turisztikai stratégia célrendszerének átfogó, integrált jellegéből adódik, hogy az egyrészt a helyzetelemzés részeként tartalmazza azokat az erősségeket és lehetőségeket, amelyek a terület fejlődésének alapját képezik, másrészt magában hordozza mind a hosszú távú, mind pedig a rövidtávon érvényesülő operatív lépéseket, amelyek elősegítik a kárpátaljai magyarság turizmusának fejlődését.

A turisztikai stratégia célrendszerét az alábbi ábra mutatja be (8. ábra):

8. ábra

Célszerkezet

Szerkesztette: Berghauer S.

A célrendszer csúcán álló jövőkép és az átfogó cél a stratégiai célok összhangjára épül, amelyek a „*Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése*”, a „*Desztináció és turisztikai termékfejlesztés*” és a „*Megóvni és felvirágoztatni – élhető Kárpátalja*” gondolatokban öltenek testet. A stratégiai célok a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030-ból is jól ismert horizontális célokba ágyazódnak, amelyek az „*együtt-élő turizmus*”, a „*családbarát turizmus*”, az „*érthető turizmus*”, a „*digitális turizmus*” fontosságát hangsúlyozzák. A stratégiai céloknak rendelték alá azokat a fejlesztési irányokat és prioritásokat, amelyekre a későbbiekben (3. fejezet) a turisztikai stratégia gyakorlati megvalósulását biztosító operatív fejlesztési programok épülnek.

3.1.3. HORIZONTÁLIS CÉLOK

Együtt-élő turizmus

Az együtt-élő turizmus a turizmus fejlődésében jelenlévő, ellentétes célok által irányított szereplők és a természet, élőközeg harmóniáját fedi. Kárpátalján is jól érzékelhetők ezek az ellentmondásos álláspontok, amelyek feszültségeket teremtenek a turizmusban részt vevő turisták („*En fizettem, tehát minden jár nekem!*”), a természeti vagy kulturális javakat („*az utolsó fillérig ki-*”) használó vállalkozók, valamint az adott közegben jólétre (és nem a turisták által előidézett problémákra) vágyó helyi lakosság között. A turizmus tervezésénél törekedni kell arra, hogy a turisták helyi élményekkel gazdagodva távozzanak, a vállalkozók hosszú távon is tudjanak tervezni, fejlődni, a helyi közösség pedig erősödhesen identitásában, és gazdasági értelemben is érzékelje az idegenforgalom jótékony hatásait. A turizmusban ezen a ponton kapcsolódik egymáshoz a területfejlesztés, a környezetvédelem, a gyökerek megőrzése és a fejlődés.

Családbarát turizmus

A kárpátaljai magyar közösség fontos pillére a család. Ezt a tényt kell tükröznie a vidék turizmusának is. A családbarát turizmus megvalósítása az átgondolt fejlesztésekben, a családok igényeit szem előtt tartó szolgáltatások sokaságában, valamint a családcentrikus munkalétkör megteremtésében kell, hogy testet öltjön.

Hozzáférhető turizmus

A hozzáférhetőség hangsúlyos elem a térség fejlődésében, hiszen a megyében gyakran szembesülünk az alapvető infrastruktúra hiányosságaival. A jövő szempontjából fontos, „*hogy a termékeket minél többen tudják használni és a szolgáltatásokat igénybe venni alkalmazkodás nélkül*”, és hogy ez az elv széleskörűen érvényesüljön (<http://www.etikk.hu/egyetem-es-tervezes/>). Legyen szó akár megközelíthetőségről (kerékpárral, lóháton, gyalog vagy akár tolókocsiban), vagy azokról a másodlagos szuprastruktúra-elemekről (jegyautomaták a pályaudvarokon, ATM-ek, kerékpárkölcsönzők stb.), amelyek az ide érkező vendégek tartózkodását komfortosabbá és egyszerűbbé teszik.

Érthető turizmus

Kárpátalján a többnyelvűség az élet fontos velejárója, minden egyes turizmussal foglalkozó szakembernek jól kell kommunikálnia anyanyelve mellett az államnyelven és legalább egy harmadik, idegen nyelven is. Az információk sokrétű átadása ma már elengedhetetlen a turizmusban is, és e felfogásnak kell érvényesülnie az információhordozó felületek fejlesztésénél is, legyen szó információs táblákról, mobiltelefonos applikációkról, védjegyzendrerről vagy bármi másról.

Digitális turizmus

Annak ellenére, hogy a turizmusban a személyes kapcsolatok jelentősége a jövőben is elsődleges szerepet tölt majd be, az adat „egy olyan új erőforrássá vált, ami ma már mindenütt jelen van”, és a versenyképesség alapfeltételévé vált (*Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030* 101. old.). A digitális technológiák turizmuson belüli kreatív hasznosítása előnyhöz juttatja a szolgáltatókat, szélesíti az értékesítési horizontot, új célközönséget teremt, és kényelmesebbé, biztonságosabbá teszi a turisták tartózkodását.

3.2. A turisztikai fejlesztések prioritásai

3.2.1. MINŐSÉGI TURIZMUS ÉS A VERSENYKÉPESSÉG NÖVELÉSE

Minőségi szállást és vendéglátást

Napjaink turizmusának fontos részei a kereskedelmi szállás- és vendéglátóhelyek. Az idegenforgalom rendszerében az elsődleges turisztikai szuprastruktúra elemeiként jelennek meg: itt realizálódik a turisztikai bevételek nagyobbik része. A kereskedelmi szálláshelyek és a vendéglátóhelyek kiemelt szerepe és jelentősége Kárpátalja magyarlakta településeinek turizmusában is egyértelmű. A terület idegenforgalmának fejlesztése nem valósulhat meg a minőségi szállás és vendéglátás biztosítása nélkül. A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács 2018-as felmérése is a fejlesztések szükségességét erősítette meg. Az említett létesítmények vezetőinek egybehangzó véleménye, hogy a fejlesztések során három területre kell erőteljesen összpontosítani:

1. Kapacitásbővítés – a kereskedelmi szálláshelyeknél alapvető fontosságúnak jelölték. Az ennek köszönhető nagyobb vendégforgalom nagyobb profitot és nagyobb fokú önállóságot eredményez.
2. Felszerelés/berendezés korszerűsítése – mind a kereskedelmi szálláshelyeknél, mind a vendéglátóhelyeknél a második legfontosabb fejlesztési irányvonal, melynek segítségével a szolgáltatások minőségének javítása, a munkatevékenység könnyítése, a munkahigiéniai környezet javítása valósulhat meg.
3. A szolgáltatások kínálatbővítése – pl. szauna, medence, fitneszterem, játszótér kialakítása, biciklikölcsönzés stb.

A magyar érdekeltségű kereskedelmi szálláshelyek és vendéglátóhelyek pozícióinak a megerősítését továbbá az is indokolja, hogy a terület frekvenciáltabb idegenforgalmi desztinációi iránt megnőtt a belföldi kereslet. Ez egyúttal a versenytársak számának növekedését is előidézte, és mindez többnyire (az ország más megyéiből érkező) „idegen” tőke beáramlásával társult. A helyi magyar vállalkozóknak a talpon maradás érdekében meg kell újulniuk, kapacitásukat, szolgáltatásaikat bővíteniük kell, ezzel is növelve versenyképességüket.

Speciális falusivendégház-kínálat

A turisztikai szakemberek körében vitatott kérdés, hogy a falusi turizmus jelent-e igazi kiforrott turisztikai terméket Kárpátalján vagy sem, mint ahogy az is, hogy igazából mit is jelent a falusi turizmus fogalma a régióban. A kárpátaljai falusi turizmusról az eddigi ismereteink alapján elmondható, hogy elsősorban családi szálláshely-szolgáltatást nyújtó, illetve étkezési lehetőséget (tájjellegű, autentikus ételeket és italokat) biztosító, jól működő turisztikai tevékenység, csoportosan vagy egyénileg érkező, Kárpátalja (természeti és ember alkotta) szépségeit felfedezni vágyó külföldi vagy belföldi turisták részére. A kárpátaljai falusi turizmus fő vonzerejének magát a falusi embert és a hagyományos kárpátaljai vendégszeretetet nevezhetjük. A megye különböző részein e tevékenység eltérő arculattal és fejlettségi-szervezettségi szinttel rendelkezik, de összességében megállapítható, hogy a szomszédos országok falusi turizmusának színvonalával nem tudja felvenni a versenyt. Utóbbiaktól azonban jó példát lehet kölcsönözni, a tanulás lehetőségét nem kell kizárni. Falusi turizmussal foglalkozó nyugat-, közép- és egyes kelet-európai országok ugyanis már sokkal fejlettebb, céltudatosabb, kiforrottabb működési és állami támogatási rendszerrel rendelkeznek, ahol a falusi turizmus a vidékfejlesztéssel szoros összhangban áll.

Épp ezért (a vendégszeretetet megőrizve) Kárpátalján is tovább kell lépni, ennél többet kell célként kitűzni a jövőre való tekintettel, a fejlődés, továbbá a vendégkör bővítése és szegmentálása céljából. A vidéki területek fejlesztése, a szolgáltatások körének specializálása és bővítése következtében az igazi, a vidék értékeinek megismerésére irányuló falusi turizmusnak növekednie a vonzereje, amely a turisztikai termék mivoltában erősítené meg, és nem utolsósorban a helyi magyar közösség gyökereinek megmaradását biztosítaná.

Minőségi borturizmus korszerű eszközökkel

Kárpátalján már több mint 750 éve folyik szőlőművelés és borkészítés, ezen belül is a Beregszászi járásnak van meghatározó szerepe. A *Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése* (SASS E. – BERGHAUER S. SZERK. 2019) kutatási beszámolóból kiderül, hogy a megkérdezett magyar borászok aktívan (21 sikeres pályázat) és kimagasló arányban (71%) vettek részt az Egán Ede Gazdaságfejlesztési Központ által 2015 óta kiírt pályázatokon. A pályázatok többségét a gazdák az elmúlt három évben a mezőgazdasági (15 pályázat) kategóriában nyújtották be, illetve olyanok is voltak, akik vállalkozásuk fejlesztésére (4) és a turizmussal kapcsolatos

területen (1 turisztikai fejlesztés, 1 turisztikai eszközbeszerzés) pályáztak. A fő cél minden pályázónál a borászatok eszközkészletének fejlesztése, elsősorban a szőlő megmunkálásához használt gépek (traktor, eke, tárcsa, kultivátor, motoros kasza, permetező) és borászati eszközök (acéltartályok, szűrőgépek, bogyzók, szőlőprések) beszerzése volt. Mindezek tudatában javasolt a borturizmus korszerű eszközállományának további modernizálása.

A fesztiválturizmus komplex fejlesztése

Kárpátalján sok, évente közel 500 rendezvényt, fesztivált szerveznek. A fesztiválok jellege, látogatottsága és színvonala nagyon eltérő. A rendezvények többségéről elmondható, hogy ezek nem tekinthetők a turisták körében elsődleges utazási motivációt kiváltó vonzerőnek, sőt egy részük csak helyi jelentőséggel bír. Fejlesztési célként ez esetben a rendezvények, fesztiválok turisztikai szerepének növelése javasolt. Ennek elérése elsősorban a turisztikailag kiemelt fesztiválok rendezett, kiszámítható anyagi támogatásával, megfelelő marketinggel, az eszközpark fejlesztésével és állandósuló rendezvénynapttárral érhető el. A fenti javaslatok átgondolt végrehajtásának eredményeként elérhető, hogy a turisztikailag kiemelt, színvonalas rendezvények száma emelkedjen, a fesztiválturizmusban érdekelt utazási irodák kínálatukban aktívabban kapcsolódjanak e rendezvényekhez, ezáltal a turisták létszáma is jelentősen növekedjen.

Oktatással a minőségi turizmusért

Kárpátalja magyarlakta területén a turizmus nem fejlődhet a megfelelően képzett szakemberek részvétele nélkül. Bármely tájegység turizmusának szervezettsége, hatékonysága a motivált, a térségi értékeket, lehetőségeket és a turizmus gyakorlati fortélyait jól ismerő személyeken alapszik. Napjainkban viszont a megye vállalkozói azzal szembesülnek, hogy egyre általánosabb a munkaerőhiány, a megfelelően képzett szakemberek pedig kiemelten keresettek a munkaerőpiacon.

Az említett folyamattal párhuzamosan elmondható, hogy jelentős előrelépések is történtek a turisztikai szakemberek képzésében, hiszen a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Felsőfokú Szakképzési Intézetében 2018 elején megtörtént az első turizmus szakos hallgatók kibocsátása „molodsi szpecialiszt” („ifjú szakember”) képzési szinten. A 2018–19-es tanév végén pedig először kapnak főiskolai szintű (BSc) diplomát a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola turizmus szakos hallgatói. Megindult tehát az a folyamat, amely a fentiekben vázolt problémát hosszabb távon megoldhatja.

A szakembergárda képzését ugyanakkor más, gyakorlatorientált, speciális turisztikai igényekre szakosodott (pl. lovastúra-vezető, szakedző, sommelier stb.) felkészítéssel szükséges kiegészíteni annak érdekében, hogy a térségbe látogató turisták valamennyi turisztikai termék esetében megfelelő minőségű kiszolgálásban részesüljenek. A fentiek mellett fontos megemlíteni a már rendelkezésre álló munkaerő továbbképzését, átképzését és a folyamatosan korszerűsödő, megújuló ismeretek átadását is. A képzések és a végzetek sikeressége azon is múlik, hogy a

kikerülő szakemberek mennyire tudnak majd érvényesülni a helyi viszonyok között, hogy a megfelelő kompetenciák mellett nyelvi tudásuk (ukrán és legalább egy további idegen nyelv) megállja-e majd a helyét a gyakorlatban.

3.2.2. DESZTINÁCIÓ ÉS TURISZTIKAI TERMÉKFEJLESZTÉS

Turisztikai arculatépítés és a piaci jelenlét erősítése

Kárpátalja magyarlakta területe két jelentős küldőpiaccal rendelkezik: egy erőteljesebb belföldivel (70%) és egy arányaiban gyengébb külföldivel (30%). A belföldi turizmus jelentősége az utóbbi években (az orosz–ukrán konfliktus kezdete óta) jelentősen megnőtt. A jelenlegi tendenciákra alapozva elmondható, hogy az Ukrajna más megyéiből vidékünkre irányuló turistaforgalom jó eséllyel tovább fog növekedni. Az utóbbi kutatásokból ismertek a fontosabb konkrét küldőterületek (Kijev és a Lemberg megye), valamint azok a vonzerők (termál- és gyógyturizmus, épített örökség, borturizmus stb.), amelyek az adott célcsoport fókuszpontjában állnak.

Hasonlóan fontos a kárpátaljai magyarság számára az anyaországi, magyar turisták vendégköre, akik a történelmi múlt, illetve a közös kulturális háttér okán is kiemelten fontos és jól fejleszthető keresletet képeznek. Az adott célcsoport motivációit, a keresletet mozgató vonzerőket ismerve fontosnak véljük az anyaországi promóciós tevékenység mellett más külhoni magyar területek tudatos megszólítását is.

A fentiekben említett két küldő terület további feltárása konkrét lépéseket kíván. Fontos lenne a piaci szereplők szegmentált, ugyanakkor stratégiailag átgondolt, egységes marketingen és promóción alapuló megszólítása, a kárpátaljai magyar élettér önálló turisztikai arculatának kialakítása.

Az említett problémakört már korábban is felvetették (EGÁN EDE-TERV, 2014); annak mielőbbi megoldása jelentősen megerősítené Kárpátalja magyarlakta területeinek ismertségét és turistaforgalmát országos és Kárpát-medencei viszonylatban egyaránt.

Terület- és termékspecifikus turisztikai útvonalak kidolgozása

Kárpátalján a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal *Kárpátalja turisztikai útvonalai* (2010) című kiadványában a turistaútnak gyűjtötte össze: kerékpáros túraútnak, Kárpátaljai borút, Mézturizmus Kárpátalján, Gasztronómiai út, Geotermikus vizek Kárpátalján, Kárpátalja várai turistaút, Árpád-vonal hadászati/militáris turistaút, Ásványvizek útja, Sajtuturizmus, Gyalogos turistaútnak stb. E tematikus utak mellett a turisztikai szervezők több tematikus utat is kidolgoztak, mint például a Honfoglalók nyomában, a Rákócziak nyomdokain stb. Kárpátalja templomainak egy része pedig megtalálható a Középkori templomok útja turisztikai útvonalban.

Am e tematikus utak közül a valóságban nem sok éri el a célját, hiszen a turisták nem az ajánlott útvonalban való részvétel miatt vagy akár az útvonalról szerzett információk által felkeltett érdeklődésük révén jutnak el az adott vonzerőkhöz. A legnagyobb probléma, hogy a szépen megtervezett útvonalak többsége alacsony ismertséggel rendelkezik a turisták körében, és nincs mögöttük igazi, átfogó marketingtevékenység.

„Sokrétű” turizmus – turisztikai termékfejlesztés

Az idegenforgalom jövedelemteremtő képessége elsősorban a turisztikai szuprastruktúrában realizálódik. A másodlagos szuprastruktúrát képező kiegészítő szolgáltatások teszik a desztinációt sikeressé, a teljesség élményét nyújtva a vendégeknek. A térségben a turisztikai termékek komplex kínálata ilyen téren fejlesztésre szorul, így célként tűzhető ki ezek helyi ösztönzése. Területileg ezeknek nagy jelentősége a már meglévő, jelentős forgalommal rendelkező turisztikai desztinációk esetében van, melyek közül kiemelhetők a magyarlakta területeken működő termál- és gyógyfürdők, illetve azok környezete. Ebben az esetben is fontosnak ítéljük az előzetes empirikus kutatás elvégzését a pontosabb igények felmérésének céljából. A fejlesztési irányok elsősorban olyan szolgáltatások bevezetését jelentik, amelyek a rekreációs szolgáltatások, szabadidős sportok, szórakoztató tevékenységek és egyéb idegenforgalmi animációk fejlesztését, ösztönzését vonnák maguk után. Mindez a vonatkozó szakképzés támogatásával és erőteljes ukrán és angol/német nyelvi képzéssel párosulna. Eredményként az attrakciós helyszíneken való tartózkodási idő, költési hajlandóság és a visszatérő vendégek számának növekedése várható.

Turizmus és információ – „informatív” turizmus

A desztinációk fejlesztésének lényeges eleme, hogy az adott területről milyen mennyiségű információ milyen módon jut el a potenciális turisták köréhez, továbbá a már konkrétan a helyszínre érkező turisták mi alapján tájékozódnak, informálódnak az adott területen. Egy korszerű desztináció esetében ma elvárás, hogy „vizuálisan letisztult, egyértelmű, a gyors tájékozódást és eligazodást lehetővé tevő utastájékoztató-rendszereket, látogatókat informáló táblákat, digitális információs felületeket, az attrakciókban, a szállás- és vendéglátóhelyeken ismert és rögzült védjegyeket” biztosítson turistái számára. Térségünknek ilyen téren jelentős lemaradása van a közvetlen környezetünkben fekvő desztinációkhoz és országokhoz viszonyítva. A fennálló hiányosságok orvoslása három terület egyidejű fejlesztésével érhető el:

1. Kárpátalja kiemelt vonzerőinek, attrakcióinak megközelítését, a helyszíni tájékozódást és az egyes nevezetességek bemutatását szolgáló (többnyelvű) információs rendszerek kiépítése.
2. Olyan digitális, virtuális információs csatornák kialakítása és tartalommal való feltöltése, amelyek a világ bármely pontjáról elérhetők, és megszólítják az érdeklődőket, különös tekintettel a fiatal korosztály (Y-generáció) tagjaira.
3. A kiemelt vonzerők, attrakciók területén megfelelő személyes és személyre szabott információ biztosítása.

Az említett kérdések sikeres megoldása nagyban hozzájárulhat a terület versenyképességének fokozásához, és jó eséllyel növelheti a látogatói elégedettséget, valamint a terület ismertségét.

3.2.3. MEGÓVNI ÉS FELVIRÁGOZTATNI – ÉLHETŐ KÁRPÁTALJA

Ifjúsági és honismereti turizmus fejlesztése

A kárpátaljai magyar közösség jövőjét az a közel 21 ezer fiatal képezi, akik az ukrainai oktatási rendszer óvodáiban és iskoláiban nevelkednek. Fontos, hogy a fiatalabb generáció tagjai Kárpátalján is lehetőséget kapjanak arra, hogy ne csak a tankönyvekből és a tanórákon halljanak egy-egy fontosabb történelmi színhelyről, eseményről, személyről, egyedi táji és természeti jelenségről, hanem lehetőségük legyen minél több helyszínt felkeresni, közvetlen gyakorlati tapasztalatokat szerezni, sőt ezt a lehetőséget meg kell adni a vidékünkre látogató hasonló korú fiatalok számára is. A szocializációnak ez a folyamata esetünkben különösen fontos, a turizmusban is jól ismert szocializációs folyamatok ugyanis meghatározzák a felnövekvő nemzedék utazási szokásait is. Ám esetünkben talán lényegesebb, hogy mindez jelentősen hozzájárul a felnövekvő generáció karakteres identitásának, nemzeti tartásának kialakulásához.

A fentiek fényében fontos olyan helyi, eddig feltáratlan értékek kiemelése, amelyek meglátogatása a hazaszeretet, a nemzeti identitás, a kulturális és természeti örökség értékeit komplex módon tárja fel és állítja az ifjúsági s honismereti turizmus szolgálatába.

Az épített örökség és a településarculat fejlesztése

A minőségi turizmusfejlesztés szempontjából elengedhetetlen a térség épített örökségének, településeinek állapotfejlesztése. A fejlesztések szempontjából fontos egy előzetes felmérés elkészítése, amely, azon túl, hogy számba veszi a térség épített örökségét, fényt derít arra is, hogy a nevezett létesítmények közösségi, turisztikai célú hasznosulása milyen formában és mértékben valósítható meg. A kiválasztásnál fontos szempont a magyar kultúrkörhöz való kötődés, a magyar falvakban található kúriák, kastélyok, műemlékvédelem alatt álló épületek így előnyt élveznének. A fejlesztés egy következő szintje az emléktáblák, emlékhelyek és hagyományőrző kiállítások renoválását, állapotuk fenntartását jelentené.

Az említett lépések eleve hozzájárulnának az egyes települések arculatának fejlődéséhez, az épített örökség fennmaradásához. Ezt lehetne ösztönözni településarculat-fejlesztő projekt beindításával, amely különböző szinten (falu, járás, kistérség), különböző létesítmények (falusi porta, tájház, ház, vendégház, falu) „legszebbjét” jutalmazná anyagiakban és a közmegjelenés lehetőségével (pl. ezek szerepelnének a prospektusokban stb.). A program eredményeként biztosítva lenne a vidéki területek épített örökségének fennmaradása, illetve fejlődne a falvak arculata, vonzóbb közeget teremtve az ide látogató turistáknak.

Energiatakarékossági program

Ukrajnában 2014 óta jelentős, nagyságrendnyi áremelkedés történt az energiaszektorban, ami hatalmas terhet ró a vállalkozásokra. Az idegenforgalom szezo-

nális jellegéből adódik, hogy a turisztikai vállalkozásokat (a gazdaság más szereplőihöz képest is) különösen érzékenyen érinti ez a súlyos probléma. A turizmusban részt vevő egységek (falusi vendégházak, hotelek, szállodák, apartmanok, kávézók, éttermek stb.) jövedelmének jelentős hányadát az energiaköltségek képezik. Ezen terhek csökkentése, a költségmegtakarítás már önmagában is tervezhetőbbé teszi tevékenységüket, és lehetőséget teremt más fontos (infrastruktúra-, eszköz-) fejlesztésekre is, illetve végső esetben vállalkozásokat menthet meg a csődtől.

Ebből kifolyólag az energiahatékony üzemeltetésnek kiemelt célként kell megjelennie a vállalkozásfejlesztés terén, mivel ez jelentős piaci versenyelőny-potenciált hordoz magában. A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács által 2018-ban végzett *Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése* című projektben a vendéglátóegységek és a kereskedelmi szálláshelyek kiemelten fontosnak értékelték az alternatív energiaforrások hasznosítását, illetve a fűtési rendszerek korszerűsítését. Mindez jól alátámasztja a probléma megoldásának fontosságát.

Környezetkímélő turizmus

A társadalom környezetre gyakorolt hatása az emberiség fejlődésének felgyorsulásával egyre erőteljesebben érvényesül. A probléma közvetlenül érinti Kárpátalja magyarlakta területét is, amely az Ukrajnában megszokott módon, a környezeti hatások figyelembevételét mellőzve, szinte spontán módon fejlődik. A települések túlnyomó részén megoldatlanok az alapvető szennyvíz- és szemetélfeldolgozással kapcsolatos problémák. A terület turizmusának fejlődése, a turisták növekvő száma további terhelést jelent a környezetre. Az ilyen irányú fejlődés egyértelmű és rövid távon bekövetkező eredménye a környezet olyan mértékű elszennyeződése, amely egy idő múlva már önmagában is kizáró tényezőjévé válik a turizmus egyes termékeinek vagy általában a turizmus fejlődésének.

A probléma kezelésében fontosnak gondoljuk az olyan környezetbarát beruházások támogatását, amelyek az említett szennyezésekkel kapcsolatos problémák megoldását helyezik előtérbe. Ez egyrészt lehetővé tenné a különböző turisztikai egységek (szálláshelyek, vendéglők stb.) környezetszennyezésének minimalizálását, másrészt mintát és járható alternatívákat mutatna a helyi lakosságnak az adott problémák lokális kezelésére.

4. OPERATÍV PROGRAM

4.1. A turisztikai fejlesztések operatív programjai

Prioritás – Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése

„Minőségi szállást és vendéglátást”

Prioritás: 2.2.1.1.	
Fejlesztési cél	Minőségi turisztikai szolgáltatószféra kialakítása.
A tevékenység célja	A kereskedelmi szálláshelyek és vendéglátóhelyek esetében az eszköz- és infrastruktúra fejlesztése, a kapacitásbővítés, a minőségi szolgáltatás biztosítása, a versenyképesség fokozása és a gazdaságos működtetés megvalósítása a cél.
Indoklás	Az utóbbi években mind a vendéglátó-, mind a kereskedelmi szálláshelyek jelentős fejlődésen mentek keresztül, azonban e téren még sok tennivaló van. Napjainkban a munkaerő-elvándorlás, főként a szakképzett munkaerő eltűnése újabb kihívás elé állítja a szolgáltató egységeket. A belföldi kereslet felfutása, a forgalom növekedése következtében ráadásul megnőtt a versenytársak száma is, sőt, mindez többnyire (az ország más megyéiből érkező) „idegen” tőke beáramlásával társul. A helyi magyar vállalkozóknak talpon maradásuk érdekében meg kell újulniuk, a turizmus piacán elfoglalt pozícióikat meg kell erősíteniük, kapacitásaikat és szolgáltatási körüket ki kell bővíteniük.
Megvalósítható intézkedések	A kereskedelmi szálláshelyek és vendéglátóhelyek infrastrukturális és eszközfejlesztése, korszerű technológiák alkalmazása. Tematikus éttermek és szállodák létrehozása, a szolgáltatások körének bővítése, a kapacitások növelése, családbarát programok bevezetése.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság élettere.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult projektek száma. A férőhelyek száma. A vendégéjszakák számának növekedése.

Prioritás – Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése

Speciális falusivendégház-kínálat

Prioritás: 2.2.1.2.	
Fejlesztési cél	A kárpátaljai magyar falusi turizmus „igazi” vonzerővé való fejlesztése.
A tevékenység célja	A kárpátaljai magyar falusi turizmus mint turisztikai termék és „igazi” vonzerő megerősítése, minőségi fejlesztése és népszerűsítése, a falusi vendéglátóhelyek kapacitásának növelése a meglévő vendégházak bővítésével és új vendégházak kialakításával. Ez a cél csak a települések arculatformálásával, infrastrukturális fejlesztésével együtt érhető el.
Indoklás	A kárpátaljai magyar falusi turizmus tevékenysége többnyire csak családias falusi szállásadást és étkeztetést jelent, vonzerejének középpontjában maga a falusi ember és a hagyományos kárpátaljai vendégszeretet áll. Fejletlensége miatt azonban ez a turisztikai termék a szomszédos országok falusi turizmusával nem tudja felvenni a versenyt, ezért a jövőben ennél többre lesz szükség. A fejlődés és a továbblépés alapja a fejlesztésben rejlik, melynek lényeges eleme a vendégkörbővítés és -szegmentálás. A szolgáltatások körének bővítése és specializálása következtében a turisták telken, településen belüli tartózkodási ideje és helyben költése is növelhető.
Megvalósítható intézkedések	Minőségi szolgáltatások nyújtása a falusi vendégházakban infrastrukturális és eszközfejlesztések révén. A szolgáltatások körének specializálása és bővítése a vendégkör növelése és szegmentálása érdekében. A vendégházak speciális kínálatának bővítésére a következő kategóriákat javasoljuk: biogazda vendégháza kézműves- és/vagy hagyományőrző vendégház egészségmegőrző vendégház gyermekbarát vendégház boros/pálinkás gazda vendégháza falusi ízek vendégháza aktív üdülés vendégháza A magyarországi minták alapján a napraforgós minősítési rendszer után a szálláshelyek szakosodását is be lehetne vezetni.

Speciális falusivendégház-kínálat

Stratégiaiilag kiemelt célterületek vagy projektek	Kárpátalja magyarlakta területei, falusi turizmussal foglalkozó települései.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult projektek száma. A vendégéjszakák számának növekedése.

Prioritás – Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése

Minőségi borturizmus korszerű eszközökkel

Prioritás: 2.2.1.3.	
Fejlesztési cél	A kárpátaljai minőségi borkészítés és borkínálat fejlesztése, népszerűsítése.
A tevékenység célja	Kialakítani a kárpátaljai minőségi bor brand fogalmát, s azt minél szélesebb körben ismertté tenni.
Indoklás	Az európai borkultúrától eltérő ukrainai szokásrendszer a megnövekedett belső turizmusnak köszönhetően Kárpátalján is érezheti hatását, és ez az édesebb ízvilágú borok irányába tolja el a termelést. Épp ezért fontos a kárpátaljai borok karakterének, a hagyományos szőlőfajtáknak és borkultúrájának a megőrzése, a borok piaci megjelenésének erősítése. Kreatív termékfejlesztéssel, valamint a desztináció turizmusban érdekelt szereplőinek szakmai összefogásával Kárpátalja turizmusának meghatározó elemévé válhat a borturizmus.
Megvalósítható intézkedések	Intenzívebb részvétel a borturizmusban, Kárpátalja szőlővel és borral kapcsolatos turisztikai vonzerejének növelése. A borászatok infrastrukturális és eszközfejlesztése a korszerű technológiák irányában. A borászatok turisztikai kínálatának bővítése: „üdülés boros/pálinkás gazdánál” típusú vendégfogadás kiépítése. A Kárpátaljai Magyar Borút és a Kárpátaljai Magyar Bor brand kialakítása.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	Beregszászi és Szerednyei borvidék.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult projektek száma. A termelt bor mennyisége. A vendégejszakák számának növekedése.

Prioritás – Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése

„Turisztikai” rendezvények és fesztiválok fejlesztése

Prioritás: 2.2.1.4.	
Fejlesztési cél	A fesztiválturizmus komplex fejlesztése.
A tevékenység célja	Színvonalas, a turizmus szempontjából kiemelt fesztiválok szervezése.
Indoklás	A terület fesztiváljainak magas száma ellenére a kifejezetten turisztikai hozadékkal rendelkező rendezvények száma nagyon alacsony. Szervezettségük, ismertségük, kevésbé stabil rendezési hátterük nem teszi lehetővé az aktív idegenforgalmi kapcsolódást, meggátolja a turisztikai szervezőket abban, hogy programjaikat a fesztiválokra építhessék.
Megvalósítható intézkedések	„Turisztikai” rendezvények/fesztiválok fogalmának bevezetése és a helyi rendezvények pályáztatása a „minősítés” odaítélésénél. „Turisztikai” fesztiválnaptár létrehozása és reklámozása. „Vándor eszközpark” (hangtechnikai berendezések, színpad, egyenpavilonok/sátrak, higiéniai eszközök stb.), kiszámítható támogatás biztosítása a turisztikailag kiemelt fesztiválok szervezéséhez.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság élettere.
A megvalósítás indikátorai	A fesztiválokat megcélzó turisztikai programok számának a növekedése. A turisztikai főszezon idejének kitolódása.

Prioritás – Minőségi turizmus és a versenyképesség növelése

Turisztikai szakemberképzés

Prioritás: 2.2.1.5.	
Fejlesztési cél	Turisztikai szakemberképzés.
A tevékenység célja	A hiányszakmák pótlása és a turisztikai kínálat bővítéséhez szükséges képzések elindítása.
Indoklás	Fontos, hogy a kárpátaljai magyarok által lakott területekre látogató turisták színvonalas, sokrétű kiszolgálásban részesüljenek. Ennek megfelelően a vállalkozói szinten erőteljesen tapasztalt gyakorlatorientált, speciális turisztikai igényekre szakosodott szakemberek hiányát minél előbb pótolni kell. A helyzet megoldása az OKJ-s mintára szervezett helyi tanfolyamokban/képzésekben rejlik.
Megvalósítható intézkedések	Képzések és továbbképzések indítása az alábbi szakmákban: cukrász, falusi vendéglátó, gyógymasször, idegenforgalmi menedzser, idegenforgalmi ügyintéző, idegenvezető, mixer, pincér, regeneráló balneoterápiás masször, sportmasször, sommelier, szakács, szállodai recepció, vendéglátó menedzser, vincellér.
Célcsoport	A turizmus iránt aktív érdeklődést mutató lakosság.
Stratégiaileg kiemelt célterületek vagy projektek	Beregszász, Munkács, Nagyszőlős, Nagydobrony
A megvalósítás indikátorai	A szakirányú képzések száma. A szakirányú képzésben résztvevők száma.

Prioritás – Desztináció és turisztikai termékfejlesztés

A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács tevékenységének kibővítése

Prioritás: 2.2.2.1.	
Fejlesztési cél	Komplex idegenforgalmi arculatépítés.
A tevékenység célja	Önálló turisztikai arculat kialakítása. A desztináció egységes arculatának népszerűsítése a belföldi és a külföldi küldőpiacokon. Médiaanyagok (fotó, videó) készítése és online marketing szervezése. Komplex idegenforgalmi csomagok, kínálat kidolgozása és menedzselése.
Indoklás	Az Ukrajna részét képező Kárpátalja, a kárpátaljai magyarság élettere egyelőre nagyon csekély mértékben hasznosítja az idegenforgalomban rejlő lehetőségeket, és ezidáig nem sikerült saját turisztikai arculatát kialakítania. A terület turizmusának a sikeres kibontakoztatása nem valósulhat meg egységes marketingstratégia és promóciós tevékenység nélkül. Első lépésként a terület egységes arculatának kialakítását kell kidolgozni, amely egy átfogó népszerűsítő kampány fókuszában új lendületet adna a terület idegenforgalmi fejlődésének. Az adott tevékenységet a legnagyobb kárpátaljai turisztikai ernyőszervezet, a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács végezné el a személyi állomány megfelelő bővítése után.
Megvalósítható intézkedések	A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács tevékenységének kibővítése és a szükséges anyagi források biztosítása. Piackutatás és termékfejlesztés lebonyolítása. Az egységes arculat elemeinek a kidolgozása. Komplex turisztikai kínálat és csomagok kidolgozása és népszerűsítése.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A tanács működtetése.
A megvalósítás indikátorai	A területet népszerűsítő marketing- és tematikus kiadványok száma. A belföldi és külföldi vendégéjszakák száma. A lakosság jövedelemszintjének emelkedése.

Prioritás – Desztináció és turisztikai termékfejlesztés

Terület- és termékspecifikus turisztikai útvonalak kidolgozása

Prioritás: 2.2.2.2.	
Fejlesztési cél	Kárpátalja turistaforgalmának növelése tematikus utak által, a terület turisztikai termékeinek népszerűsítése és egységes brand kidolgozása.
A tevékenység célja	Olyan élményközpontú, tematikus (terület- és termékspecifikus) utak kidolgozása, amelyek mind a belföldi, mind a külföldi turisták érdeklődését felkeltik, fokozzák a terület turisztikai vonzását.
Indoklás	A Kárpátalján kialakított tematikus utak nem érik el céljukat, nem működnek hatékonyan, hiszen a Kárpátaljai borútban szereplő borászok egy része maga sem tudja, hogy tagja-e a borútnak vagy sem, s hogy a hozzá ellátogató turisták közül ki vesz részt a borúton. Szükség van egy olyan tematikus utakat kínáló kiadványra, amely feloleli a kárpátaljai terület- és termékspecifikus turisztikai kínálatot, ezáltal kialakul egy egységes Kárpátalja brand.
Megvalósítható intézkedések	Gasztronómiai jellemzők mentén kiépülő Kárpátalja ételei turistaút, mely tartalmazza a megyében élő népek, nemzetiségek, etnikai csoportok hagyományos ételeinek kóstolási lehetőségeit. Fatemplomok Kárpátalján turistaút kidolgozása, melynek keretében a területre jellemző fatemplom-építészet jellemzői kerülnek bemutatásra. A Rákócziak nyomában és a Honfoglalók nyomdokain turistaútvonalak fejlesztése. Kárpátaljai magyar borút kidolgozása, amely Kárpátalja magyar borászait foglalná magába. Kárpátaljai zsidók útja, amely az egykor jelentős számban itt élt zsidó közösség kulturális és vallási emlékhelyeit hivatott bemutatni. Népi mesterségek útja, amely Kárpátalja népi mesterségeit, azok kulturális hagyatékát tárja a turisták elé.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság élettere.
A megvalósítás indikátorai	A tematikus utak száma. A visszatérő vendégek száma. A vendégéjszakák számának növekedése.

Prioritás – Desztináció és turisztikai termékfejlesztés

Egészségturisztikai kiegészítő és többletszolgáltatás fejlesztése

Prioritás: 2.2.2.3.	
Fejlesztési cél	Az egészségturizmus kínálatának fejlesztése, új tartalmakkal való bővítése, elsősorban a kiegészítő wellness- és rekreációs szolgáltatásokra fektetve a hangsúlyt.
A tevékenység célja	A célterületen működő termál- és gyógyfürdők kapcsolódó szolgáltatásainak szélesítése, kínálatbővítés.
Indoklás	A vizsgálati terület turisztikai termékei, amelyek közül az egészségturizmus vezető szerepet tölt be, az esetek többségében nem rendelkeznek komplex kínálattal. Olyan szolgáltatások bevezetését javasoljuk, amelyek kötődnek az egészségturizmus kínálatához, és mivel a megfelelő vendégkör ebben az esetben adott, az új spa, wellness- és más rekreációs procedúrák bevezetése gyorsan piacra talál, többletforgalmat és plusz bevételt generál.
Megvalósítható intézkedések	Az egészségturizmus szolgáltatásaihoz kapcsolódó, többletszolgáltatást nyújtó eszközök és berendezések beszerzése.
Célközönség	A kiemelt egészségturisztikai létesítmények közelében tevékenykedő turisztikai vállalkozók.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság életterében elhelyezkedő egészségturisztikai létesítmények környezete.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult projektek száma. A vendégéjszakák száma. A turisztikai főszezon idejének kitolódása.

Prioritás – Desztináció és turisztikai termékfejlesztés

Kárpátalja víziturizmusának fejlesztése

Prioritás: 2.2.2.3.	
Fejlesztési cél	Kárpátalja folyóinak (főként a bő vízhozamú folyók) hasznosítása vízitúrák lebonyolítása szempontjából.
A tevékenység célja	Kárpátalja jelentős vízhozamú folyóinak víziturizmus szempontjából történő hasznosítása, a víziturizmus fellendítése.
Indoklás	A Nemzetközi Tisza Túra 1990-től a Tisza kárpátaljai szakaszát is érinti. 2018-ban már az 50. Nemzetközi Tisza Túra került megrendezésre, jól érzékelhető, hogy a folyók szerelmesei részéről erőteljes igény mutatkozik Kárpátalja vízi úton történő felfedezésére. A Tisza folyó mellékfolyóinak túrázására is történtek már kísérletek, de ezek jelenleg gyerekcipőben járnak. Fontos lenne az aktív turizmus kínálatának bővítése és a víziturizmus fejlesztése.
Megvalósítható intézkedések	A folyók mentén az ártéri területen kiszolgáló egységek (éttermek, pihenőhelyek, szálláshelyek) kialakítása a szolgáltatás-fejlesztés jegyében. Az árterek szeméttől való megtisztítása a túrázók komfortérzetének növelése szempontjából. Ehhez kapcsolódóan a folyó menti településeken tájékoztató előadások tartása a szemetgazdálkodásról. Új túralehetőségek feltérképezése és kidolgozása a Tiszán és mellékfolyóin.
Célközönség	Kárpátalja folyói mentén élő közösségek. Vízitúra-szervező egyesületek, civil szervezetek.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai folyók mentén lévő települések és a folyók árterei.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult túrák és résztvevők száma. A megvalósult beruházások száma.

Prioritás – Desztináció és turisztikai termékfejlesztés

A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Információs Hálózat létrehozása

Prioritás: 2.2.2.4.	
Fejlesztési cél	A Kárpátaljai Magyar Turisztikai Információs Hálózat (KMTIH) létrehozása.
A tevékenység célja	A turizmus szereplőinek informálása. Információgyűjtés, -feldolgozás, -szolgáltatás.
Indoklás	A fenti feladatok jelentős részét a turisztikai információs hálózat el tudná végezni. A megfelelő területi lefedettség mellett, a terület felosztásával megvalósítható az attrakciók megközelítését, a helyszíni tájékozódást és az egyes nevezetességek bemutatását szolgáló (többnyelvű) információs rendszerek kialakítása. Fontos, hogy a különböző online és virtuális felületeken friss, naprakész információt nyújtsanak. Tartanak a kapcsolatot a helyi turisztikai szereplőkkel, informálnák a helyi lakosságot a kárpátaljai és magyarországi idegenforgalmi lehetőségekről.
Megvalósítható intézkedések	Kárpátaljai Magyar Turisztikai Információs Hálózat (KMTIH) létrehozása.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	Kiemelt turisztikai területek Kárpátalja magarlakta területén.
Megvalósítás indikátorai	A területet népszerűsítő marketing- és tematikus kiadványok száma. A vendégéjszakák számának növekedése.

Prioritás – Megóvni és felvirágoztatni – élhető Kárpátalja

Tanösvény-hálózat fejlesztése

Prioritás: 2.2.3.1.	
Fejlesztési cél	Ifjúsági és honismereti turizmus fejlesztése.
A tevékenység célja	Oktatási és honismereti céllal hasznosítható tanösvények kialakítása és működtetése.
Indoklás	Az oktatási és honismereti céllal létrehozott tanösvények lehetőséget nyújtanak a fiatalabb generáció számára, hogy a tanórákon szerzett ismertekkel kapcsolatban gyakorlati tapasztalatokra tegyenek szert, felismerjék környezetük értékeit. További lehetőségként az objektumok többfunkciós kialakítása megteremtené a feltételt a kárpátaljai magyar közösség kulturális és természeti örökségének turisztikai bemutatására is.
Megvalósítható intézkedések	Komplex, többcélú tanösvények és a kapcsolódó infrastruktúra kialakítása, módszertani háttér kidolgozása.
Célközönség	Kárpátaljai magyar oktatási intézmények, társadalmi, kulturális, honismereti és turisztikai szervezetek.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	Tanösvények és a kapcsolódó infrastruktúra kialakítása és fenntartása.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult beruházások száma. A látogatók száma.

Prioritás – Megóvni és felvirágoztatni – élhető Kárpátalja

Az épített örökség és településarculat fejlesztése

Prioritás: 2.2.3.2.	
Fejlesztési cél	A főúri, népi és paraszti falusi építkezés megmaradt emlékeinek megőrzése, korszerű hasznosítása, élő tájház-/pajtaudvar-rendszer kialakítása.
A tevékenység célja	1. Az épített örökség felújítása és turisztikai célú hasznosítása. 2. A kárpátaljai magyar falvak egyediségének kiemelése, arculatuk fejlesztése és turisztikai célú hasznosítása.
Indoklás	A kárpátaljai magyarság életterében több olyan, az épített örökség körébe tartozó ingatlan található, amely a helyi közösség múltját, hagyományait tükrözi. Ezek helyreállítását és funkcionális hasznosítását azonban a helyi közösség önerőből nem tudja megvalósítani. Az épületek felújítása és idegenforgalmi célú hasznosítása (az épített örökség megóvásán túl) újabb attrakciókkal bővítené a térség turisztikai kínálatát, elősegítve a turizmus területi koncentrációjának csökkenését, életben tartva a kárpátaljai magyar közösség hagyományait.
Megvalósítható intézkedések	Épületek felújítása és idegenforgalmi funkciók kiépítése.
Célközönség	A műemlék épületek tulajdonosai és fenntartói.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	1. Kúriák és kiemelt műemlék épületek felújítása, turisztikai fejlesztése. 2. Tájházrendszer kialakítása – a szervezett formában falusi turizmussal foglalkozó települések arculatfejlesztése.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult beruházások száma. A látogatók száma.

Prioritás – Megóvni és felvirágoztatni – élhető Kárpátalja

Energiatakarékossági program

Prioritás: 2.2.3.3.	
Fejlesztési cél	Turisztikai vállalkozások energiahatékony üzemeltetése fejlesztésének támogatása.
A tevékenység célja	A turisztikai vállalkozások alternatív energiaforrásokkal való ellátottságának növelése a fenntartható fejlődés érdekében.
Indoklás	Mind a földgáz, mind a villamosenergia árának közel négyszeresére történt emelkedése jelentős terhet ró a fogyasztókra. Ráadásul a turisztikai vállalkozások üzemeltetési helyéül szolgáló épületek zöme még az „olcsó energiahordozók” időszakában épült, így kevés gondot fordítottak az épületek energiahatékonyására.
Megvalósítható intézkedések	Alternatív, energiahatékony fűtési rendszerek kiépítése, a meglévők korszerűsítése. Alternatív villamosenergia-ellátottság kiépítése napelemek vásárlásának támogatásával. Épületek energiahatékonyágának fejlesztése nyílászárók korszerűsítésével. Épületek energiahatékonyágának fejlesztése hőszigetelési eljárásokkal. Turisztikai vállalkozások energiahatékonyágának javítása korszerű eszközök (pl. mosógép, sütő), fogyóeszközök (pl. energiatakarékos izzók) beszerzésének támogatásával.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság élettere.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult projektek száma.

Prioritás – Megóvni és felvirágoztatni – élhető Kárpátalja

Környezetkímélő idegenforgalmi létesítmények kialakítása

Prioritás: 2.2.3.4.	
Fejlesztési cél	Környezetkímélő idegenforgalmi létesítmények kialakítása.
A tevékenység célja	Környezetkímélő turisztikai szennyvíz- és szemétkezelő beruházások ösztönzése.
Indoklás	A turizmus által generált többletterhelés, amely környezetünket szennyvíz és szemét formájában éri, egyre jelentősebb. Ezen problémák központi, településszintű megoldására vidékünkön csak elvétve van példa, így a lakosság és a gazdaság valamennyi szereplője egyénileg és csak felületesen oldja meg e nehézségeket. Ugyanakkor településeink nagyobb részén az ebből eredő problémák (pl. nitrátos víz) már jelen vannak, azaz fontos lenne, hogy iránymutatásként ösztönözzük az ilyen jellegű beruházásokat, amelyek a turizmusnak (is) teret adó környezet megóvását célozzák meg.
Megvalósítható intézkedések	Objektumszintű szennyvíz- és hulladékkezelő telepítésének ösztönzése.
Célközönség	Kis- és középszintű turisztikai vállalkozások: szálláshelyek, vendéglátóipari egységek, falusi vendégházak.
Stratégiailag kiemelt célterületek vagy projektek	A kárpátaljai magyarság élettere.
A megvalósítás indikátorai	A megvalósult beruházások száma.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Badó Zs. 2012: *Nikola Suhaj legendája. Miért jönnek Kárpátaljára a cseh diákok?* Kárpátalja hetilap. 2012. június 29., 598. szám. Ungvár. <https://www.karpataljalap.net/?q=2012/06/29/nikola-suhaj-legendaja> (letöltés ideje 2018)
- Bajor-Lampert R. 2014: *A tanösvények szerepe és kialakítási szempontrendszere „zöld tantermek” Budapest helyi jelentőségű védett területein*, Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola. Budapest
- Berghauer S. 2009: *Turizmus. (IX. fejezet)*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus, Pécs–Budapest, pp. 337–353.
- Berghauer S. 2012: *A turizmus mint kitörési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében)*. Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola PhD értekezés. Pécs. p 213.
- Berghauer S. – Nagy O. 2013: *Ökoturisztikai lehetőségek Kárpátalján*. Acta Academiae Beregsasiensis 12:(2) pp. 199-207.
- Berghauer S. – Fodor Gy. 2014: *A turizmus fejlesztési stratégiája*. In: Egán Ede Terv. A kárpátaljai magyarság gazdaságfejlesztési stratégiai terve. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Beregszász. pp. 41-52.
- Berghauer S. – Fodor Gy. 2019: *Turisztikai attrakciók*. In: Sass E. – Berghauer S. (szerk.): Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése. Kutatási beszámoló. Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács. Gáborprint, Beregszász, pp. 13-15.
- Berghauer S. – Tóth A. 2019a: *Kereskedelmi szálláshelyek*. In: Sass E. – Berghauer S. (szerk.): Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése. Kutatási beszámoló. Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács. Gáborprint, Beregszász, pp. 16-21.
- Berghauer S. – Tóth A. 2019b: *Vendéglátóhelyek*. In: Sass E. – Berghauer S. (szerk.): Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése. Kutatási beszámoló. Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács. Gáborprint, Beregszász, pp. 22-25.
- Berghauer S. – Tóth A. 2019c: *Fesztiválok*. In: Sass E. – Berghauer S. (szerk.): Kárpátalja magyarlakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése. Kutatási beszámoló. Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács. Gáborprint, Beregszász, pp. 26-31.
- Beregszászi Meteorológiai Állomás adatai, 2013
- Bodnar, V., (szerk.) (Боднар, В., (ред.)) 1987: *Природні багатства Закарпаття (Kárpátalja természeti kincsei)*, Ужгород, Карпати
- Boros L. 2007: *Kárpátalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*. In: Boros L.: Az arany színű szőlővesszők és borok földjén. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Kapitális nyomda, Nyíregyháza-Tokaj, pp. 213-228.
- Boros Sz. – Mondok A. – Várhelyi T. 2012: *Az egészségturizmus szolgáltatásai és menedzsmentje*. Szolnoki Főiskola, 383 p.
- Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

- Fodor Gy. 2006: *Kárpátalja iparföldrajzának változásai az ezredforduló óta eltelt időszakban*. In: Rác Sz. (szerk.): „Regionális átalakulás a Kárpát-medencében”. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs
- Fodor Gy. 2007: *A kárpátaljai magyar nyelvű felsőoktatás kezdetei és jelenlegi helyzete*. In: „Tanár Úrnak tisztelettel. 56 tanulmány Dr. Korompay Gábor 70. születésnapjára”, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fodor Gy. 2009: *Ipar (VIII. Fejezet, 2.1)*. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus, Pécs–Budapest
- Fodor Gy. 2012: *A humán erőforrások állapota és a nemzetiségek közötti viszony Kárpátalján*. Institutum Geographiae Universitatis Debreceniensis. Studia Geographica 27. Debreceni Egyetemi Kiadó–Debrecen University Press, Debrecen
- Fodor I. (Фодор, С.) 1974: *Флора Закарпатської області (Kárpátalja növényvilága)*, Львів, Вища школа. Видавництво при Львівському університеті
- Gönczy S. – Lontai-Szilágyi Zs. – Klepár V. – Tóth N. M. 2018: *Magyarországi és ukrajnai lakosok körében végzett turisztikai keresetelemzés Kárpátalján*. Kézirat. Beregszász 44p.
- Gönczy S. – Szilágyi Zs. – Berghauer S. 2011: *A kárpátaljai falusi turizmus lehetséges irányai*. Elhangzott a XIX. Kárpátaljai Nyári Szabadegyetemen. Felsőszinevér, 2011. június 28. – július 3. Előadás, (pdf formátum) 43 p.
- Hanusz Á. 2001: *A turizmus mint területfejlesztő tényező az Észak-alföldi régióban*. In: Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei, Szeged. (CD)
- Hanusz Á. 2008: *Határon átnyúló turisztikai kapcsolatok a Felső-Tisza mentén*. Magyar Földrajzi Konferencia, Debrecen pp. 509–513. <http://geography.hu/mfk2008/pdf/HanuszA.pdf>. (letöltés ideje 2018)
- Hricku-Andrijes, J. – Hricku, V. (Грицьку-Андрієш, Ю., Грицьку, В.) 2014: *Географія сільського зеленого туризму у Закарпатській області*. In: Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2014. - Вип. 34. - pp. 48-55.
- Golovko, O. M. et al. 2017 (Головко, О. М., Гоблик-Маркович, Н. М., Горват, Е. С. 2017): *Аналіз особливостей і перспектив розвитку санаторіїв Закарпаття*. Науковий вісник Мукачівського державного університету, pp. 120-126.
- Kashirina, O. (szerk.) 2013: *Kerékpártúrák Kárpátalján*. Útikönyv. A 20 legjobb útvonal, ASSA, 120 p.
- Kállai M. 2018: *Aknaszlatina*. <http://martonkallai.com/galleries/23> (letöltés ideje 2018)
- Kárpátaljai Közútkezelő Szolgálat (Служба автомобільних доріг у Закарпатській області): *Перелік автомобільних доріг Закарпатської області* (internetes forrás, link: http://new.zk.ukravtodor.gov.ua/vodiam_ta_pereviznykam/perelik_avtomobilnykh_dorih_zakarpatskoj_oblasti.html) 2016
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики): *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород, 2003
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики) adatai, Ungvár, 2003

- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főhivatal (Головне управління статистики у Закарпатській області): Закарпаття 2016. Статистичний щорічник, Ужгород, 2017
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főhivatal (Головне управління статистики у Закарпатській області): Чисельність населення Закарпаття продовжує зменшуватись (internetes forrás, link: <https://karpattnews.in.ua/news/143833>), 2018
- Kárpátalja – Szanatóriumok és turizmus 2017, 2018: (Закарпаття – Санаторії та туризм 2017). Статистичний збірник. Головне управління статистики у Закарпатській області. Ужгород
- Kárpátalja mezőgazdasága 2010–2017 között (2018) (Сільське господарство Закарпаття за 2010–2017 роки). Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород
- Kárpátalja turisztikai útvonalai 2010, Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal, Ungvár (Туристические маршруты Закарпаття)
- Kereskedelmi szálláshelyek Ukrajnában 2017-ben 2018: (Колективні засоби розміщування в Україні у 2017 році), Статистичний збірник. Державна служба статистики України, Київ
- Kollarik A. 1991: *A turizmus földrajzi alapjai*. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Oktatási Osztály, 205 p.
- Kovács S. 2000: *Verejtékből fakadó sóvirágok*. Press+Print Kft. Gödöllő, 175 p.
- Kovács E. 2012: *Mitől lett város Beregszász?* (<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/mitol-lett-varos-beregszasz/>) (letöltés ideje 2018)
- Kudla, N. (Кудла, Н. Є.) 2015: *Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності*. Навч. посіб. Київ: 152 p.
- Marchenko, O., Tarpai J., Golodnyak O., Manyas J. 2008: *Kárpátalja. Turisztikai útikönyv*. Svit Uspihu, Beregszászi Turisztikai Információs Központ, 320 p.
- Molnár J. 2009: *Vallási megoszlás (IV. Fejezet, 2.2)*. In: Baranyi B. (szerk.) *Kárpátalja*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp.207–209.
- Bacsó R. – Berghauer S. – Fodor Gy. – Gál I. – Hidi L. – Kész G. – Molnár J. – Pataki G. – Virág L.: *Egán Ede-terv – A kárpátaljai magyarság stratégiai gazdaságfejlesztési terve*. Beregszász, 2014
- Molnár J. – Molnár D. I. 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, PoliPrint Kft., Ungvár
- Pákozdi J. 2018: *Kárpátalja Gasztrokalauz*. Magyar Konyha Magazin Kiadó Kft., Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács, Budapest-Beregszász, 162 p.
- Pintér J. 1990: *A szőlőterület alakulása Magyarországon a XIX. század végétől a II. világháborúig*. In: Pintér J. (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*, Budapest. pp. 137–154.
- Pop, Sz. (Поп, С.) 2003: *Природні ресурси Закарпаття (Кárpátalja természeti erőforrásai)*, Ужгород, ТОВ «Спектраль»
- Rátz T. 2011: *Kulturális turizmus*. In: Michalkó G. (szerk.): *Turisztikai terméktervezés és fejlesztés*. Pécsi Tudományegyetem, Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központ

- Sandor, F. 2010: *Turizmus*. In: Fedinec Cs. – Vehes M. (szerk.): Kárpátalja 1919-2009 történelem, politika, kultúra. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest-Ungvár, pp. 401-404.
- Sass E. 2012: *A falusi turizmus helyzetének bemutatása a Beregszászi járás vendéglátói körében végzett kérdőíves felmérés alapján*. Elhangzott a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Öregdiák Szövetsége I. Tudományos Konferenciáján, „Főiskolai végzősök és a tudományos utánpótlás”. Beregszász, 2012. november 21. Előadás, (pdf formátum) 27 p.
- Sass E. 2016: *Kárpátalja fesztiváljainak elemzése internetes megjelenésük alapján*. In Jászberényi M. – Zátori A., Ásványi K. (szerk.): Fesztiválturizmus. Akadémia Kiadó Zrt., Budapest, pp. 368-382.
- Sass E. 2018: *A felvidéki és kárpátaljai falusi turizmus összehasonlító jellemzése / A Comparative Study of the Characteristics of Rural Tourism in Transcarpathia and in the Highland*. In: Metszetek. Vol.7 (2018) No.1. pp. 63-90.
- Sass E. – Berghauer S. (szerk.) 2019: *Kárpátalja magyarul lakta területeinek turisztikai helyzetfelmérése*. Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács. Gáborprint, Beregszász, 66 p.
- Sass E. – Bártfai E. Gy. 2016: *Bortermelés Kárpátalján és az ezzel összefüggő turisztikai lehetőségek*. In: Berghauer S., Dnyisztrjanszkij M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Jakab N., Molnár J., Molnár D I., Sass E., Papp G., Vince T. (szerk.): Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Beregszász, 2016. március 31 – április 1., II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Kálvin Nyomda, Beregszász, pp. 535-542.
- Sass E. – Bártfai E. Gy. – Angler K. 2017: *A kárpátaljai borturizmus helyzete és fejlesztésének lehetősége*. In: Borászati Füzetek XXVII: (1) pp. 30-34.
- Smith, M. 2009: *Fesztiválok és turizmus: lehetőségek és konfliktusok*. In: Turizmus Bulletin 13. 3. pp 23-27.
- Szilágyi Zs. – Sass E. – Gönczy S. 2006: *Kárpátalja mint turisztikai desztináció – Magyarországi turisták körében végzett imázs- és elégedettségvizsgálat*, A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei, Kiadja: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, CD-Rom
- Tarpai J. 2013: *Természeti és társadalmi erőforrások szerepe Kárpátalja turizmusfejlesztésében és hatása a területfejlesztésre*. PhD értekezés, Pécs 181 p.
- Tarpai J. 2013: *A határ menti turisztikai együttműködések fejlődése Kárpátalja részvételével az Európai Unió keleti határán*. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2013, 1. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Beregszász
- Tarpai J. 2017: *Fenntartható kulturális örökségfejlesztés Kárpátalján*. In: dr. Szalók Csilla (szerk.): Változások és kihívások a turizmusban. Budapest
- Ukrajna Állami Határőrszolgálat (Державна прикордонна служба України): Перелік пунктів пропуску (internetes forrás, link: <https://dpsu.gov.ua/ua/Perelik-punktiv-propusku>), 2017
- Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat (Державна служба статистики України): Розподіл постійного населення України за статтю та віком, Київ, 2017

Ukrajna szőlészeti katasztere 2010: (Виноградний кадастр України) Міністерство аграрної політики України, Київ

Váradi E. 2015: *Fedezze fel Kárpátalját tavasszal!* <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/szines/fedezze-fel-karpataljat-tavasszal/> (letöltés ideje 2018)

Törvények, rendeletek, határozatok, stratégiák, állami dokumentumok:

- „A területfejlesztés országos stratégiájának elfogadásáról a 2020-ig tartó időszakra”. Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року”]. Київ, 06.08.2014. N 385. – <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/247566248>
- A vajdasági magyar közösséget érintő idegenforgalom fejlesztési stratégiája. Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálatának balkáni központja (CESCI Balkans). Újvidék – Szabadka 2018
- „Kárpátalja megye 2016–2020 közötti időszakra szóló turizmus- és üdülőövezet-fejlesztési stratégiájának elfogadásáról”. Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про Програму розвитку туризму і курортів у Закарпатській області на 2016–2020 роки”]. Ужгород, 22.12.2015 м. N 95. – <http://zakarpat-rada.gov.ua/normatyvni-dokumenty/rishennya-rady/vii-sklykannya/2-sesiya-i-zasidannya-22-12-2015/>
- „Kárpátalja megye regionális területfejlesztési stratégiájának elfogadásáról a 2015-ig tartó időszakra”. Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про затвердження Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року”]. Ужгород, 2007. – <http://www.carpathia.gov.ua/ua/135.htm>
- „Kárpátalja megye fejlesztési stratégiájának elfogadásáról a 2020-ig tartó időszakra”. Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про Регіональну стратегію розвитку Закарпатської області на період до 2020 року”]. Ужгород, 06.03.2015. N1220. – <https://carpathia.gov.ua/storinka/regionalni-programy-rozvytku>
- Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030. Magyar Turisztikai Ügynökség, Budapest, 2017 http://www.kormany.hu/download/8/19/31000/mtu_kiadvany_EPUB_297x210mm%20-%20preview.pdf
- Ukrajna Adótörvénykönyve. Törvény. Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa [Податковий кодекс України]. Київ, 02.12.2010. N 2755-VI. – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
- Kiskereskedelmi és vendéglátóipari vállalkozások hálózata 2014 (Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства підприємств 2014) (на 1 січня 2014 року), Державна служба статистики України, Київ

Internetes források

<https://www.facebook.com/tourism.oda> (Kárpátaljai Megyei Közigazgatás Turizmus és Üdülőövezet Fejlesztési Főosztálya) (letöltés ideje 2018)

<https://www.eganede.com> (az Egán Ede Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ honlapja) (letöltés ideje 2018)

<http://www.hatartalanul.info> (a Határtalanul! Program honlapja) (letöltés ideje 2018)

<http://www.etikk.hu/egyetemes-tervezes/> (letöltés ideje: 2018)

<https://huskroua-cbc.eu> (a Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna Európai Szomszédsgási Eszköz Határon Átnyúló Együttműködési Program 2014–2020 honlapja) (letöltés ideje 2018)

<http://www.kmtt.info> (a Kárpátaljai Magyar Turisztikai Tanács honlapja) (letöltés ideje 2018)

<https://www.rakocziszovetseg.org> (a Rákóczi Szövetség honlapja) (letöltés ideje 2018)

<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/turism/sanatorij.pdf> (letöltés ideje 2018)

<http://www.vati.hu> (a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. honlapja) (letöltés ideje 2018)

<http://www.uz.ukrstat.gov.ua> (letöltés ideje 2018)

<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/turism/sanatorij.pdf> (letöltés ideje 2018)

sanatorii-zakarpattia.com (letöltés ideje 2018)

<https://tourinform.org.ua/solotvino> (15 фактів про Солотвино та озера) (letöltés ideje 2018)

www.karpataljaturizmus.info (Kárpátaljai Turisztikai Információs Portál) (letöltés ideje 2018)

http://www.karpataljaturizmus.info/product_info.php?language=hu&products_id=1340 (letöltés ideje 2018)

<http://zaktour.gov.ua/news/> (letöltés ideje 2019)

www.tourclub.com.ua (letöltés ideje 2018)

www.tirpakturista.hu/jml/index.php/2-uncategorised/238-l-nemzetkozi-tisza-tura-kiirasa (letöltés ideje 2018)

<http://www.turkul.com> (letöltés ideje 2018)

<https://sielok.hu/sitereplista/ország/ukrajna/listadizajn/> (letöltés ideje 2018)

<http://uzhgorod.net.ua/news/113559> (Нічними вуличками Ужгорода промчався колективний велозаїзд „Night ride”!) (letöltés ideje 2018)

www.solid.org (Szelíd Lovas Központ) (letöltés ideje 2018)

<http://kmtt.info/index.php/szallasok/falusi-vendeghazak> (letöltés ideje 2019)

<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/turism/sanatorij.pdf> (letöltés ideje 2018)

<http://www.temple-tour.eu/hu/regioi> (Középkori templomok útja) (letöltés ideje 2018)

<https://velokyiv.com/news/veloshhodennik/zakarpatskij-rajd-19-28.07.2015> (letöltés ideje 2018)

<http://www.greentour.com.ua> (letöltés ideje 2019)

www.lovasok.hu/index-archive.php?i=8675 (Hucul – Carpathian) (letöltés ideje 2018)

<http://zaktour.gov.ua>